Al lang geleden

Willem G. van Maanen

bron
Willem G. van Maanen, *Al lang geleden*. Em. Querido's Uitgeversmaatschappij, Amsterdam 1956

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/maan003alla01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

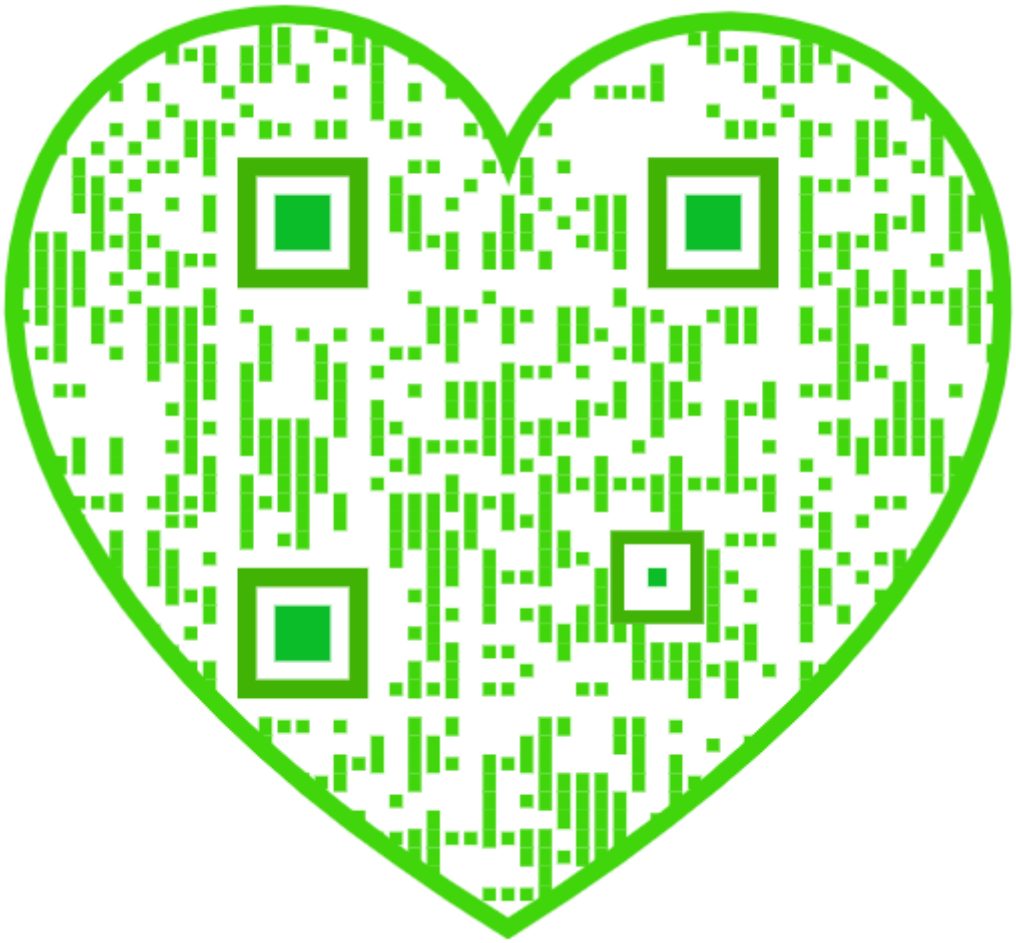

Opnieuw voor Gerda

[I]

WAAR DE STRAAT ZICH KROMDE LAG DE DRUKKERIJ. Het huis was met de bocht meegebouwd; de gevel leek uitgehold of op wonderbaarlijke wijze door de tijd uitgeslepen. Maar deuren en vensters hadden standgehouden, en logenstraften de eerste indruk van bouwvalligheid. De metalen geluiden die naar buiten drongen riepen dan wel weer gedachten op aan een troep gebrekkigen die gedoemd waren de hele dag in beugels rond te lopen, maar een blik naar binnen vernietigde ook dat waandenkbeeld: zetmachines en drukpersen waren de gemartelden.

Toch bleven er prikkelende tegenstrijdigheden, die door de omgeving werden verscherpt. De drukkerij aarzelde tussen twee uitersten. Aan de ene kant stond een doodgraver van een huis, zwart berookt en met verduisterde ramen; aan de andere kant lag een glimmend geverfde vrouw, die met tien monden tegelijk praatte en uit twintig glinsterende ogen loerde: café De Boog. De drukkerij helde over naar de doodgraver, maar dat bewees niets; het kon naar alle kanten worden uitgelegd: als doodsverlangen, valse schaamte, hoogmoed. Misschien ook was het louter het gevolg van omstandigheden buiten de wil van de betrokkene: slordigheid van de bouwers, of toch weer de ouderdom.

- Is dit de Boogstraat?, vroeg de automobilist aan een oude man die op de hoek stond en niet durfde oversteken. Het was de Boogstraat, het café ontleende er zijn naam aan, zoals de straat die weer ontleende aan zijn eigen vorm: een sterk gekromde boog, met in het midden, op het punt van de hevigste spanning, de drukkerij.

Er waren in de stad meer topografische eigenaardigheden, die onderzoekers nog te weinig met elkaar in verband hadden gebracht. De boog had een pees, die door een onzichtbare schutter in een scherpe hoek werd getrokken: twee stegen die op een verborgen pleintje ontsprongen en zich heimelijk tussen de achtergevels van oude huizen naar de uiteinden van de Boogstraat drongen. De mysterieuze schutter hield die pees al eeuwen gespannen, maar de pijl was zoekgeraakt. Op oude kaarten was hij nog zichtbaar als een straat die van het pleintje loodrecht op het midden van de boog toeliep, maar in later jaren was hij onder de huizen verdwenen. Het was twijfelachtig of de drukkerij die Pijlstraat, zoals hij op de kaarten heette, nog had zien aankomen.

De automobilist draaide de straat in en stopte voor de drukkerij. Hij was een deftige man, die een zwarte jas en een stijve, grijze hoed droeg. Hij trok zijn handschoenen uit, knoopte de jas los en haalde een opschrijfboekje uit zijn binnenzak. Al zijn bewegingen verliepen langzaam en foutloos. Hij sloeg de agenda open en wees met zijn vinger een vakje aan waarin stond: Drukker Kemp. Moeilijk mens. Voorzichtig!

Hij vond in die notitie geen enkele aanleiding tot ook maar het zwakste glimlachje. Hij had de woorden zelf neergeschreven, in zijn zorgvuldig handschrift dat als een kleine spin over het papier kroop. Ze waren het resultaat van langdurig informeren en nadenken, en zouden zijn houding tijdens het komende onderhoud bepalen.

Hij had nog enkele minuten de tijd, en besloot de auto alvast te keren. Hij reed de Boogstraat uit tot aan de krui-

sing met de Touwsteeg, de ene helft van de pees, draaide de wagen het straatje binnen en wilde toen weer achteruit. Maar de weg werd hem versperd door een binnenzwenkende vrachtwagen, en hij was genoodzaakt door te rijden. Op de Schuttersplaats, het pleintje waar de onzichtbare de pees gespannen hield, liet hij de ander passeren; de honende blik van de chauffeur in zijn hoge cabine verontrustte hem, en hij kreeg plotseling de indruk dat hij uit alle omringende huizen werd begluurd. Maar beheerst verrichtte hij de ingewikkelde manoeuvres die nodig waren om zijn auto op het nauwe plein te draaien, en langzaam reed hij de Touwsteeg terug. Niemand kon hem van onverantwoordelijk chaufferen beschuldigen toen hij enkele seconden later een kind overreed.

Het was een achterlijk jongetje, dat had hij nog gezien eer hij het raakte; niet ouder dan tien jaar, met een dik gezicht, kleine scheve ogen en een open mond. Hij remde zo snel dat de achterwielen geen kans kregen het kind te treffen, de auto bleef erboven staan als een dier boven zijn aangeschoten jong. Er klonk geen enkel geluid, het ongeluk had ook niet gebeurd kunnen zijn, het was misschien een afschuwelijke begoocheling, opgeroepen door de benauwende omgeving en het hoonlachje van de chauffeur; of een kwellende jeugdherinnering die de man in de zwarte jas daar had vernietigd.

Maar hij wist wel beter, en stapte trillend uit. Van het kind was niets te zien, het was geheel door de wagen bedekt. De man keek om zich heen; het bleef doodstil, niemand had iets gemerkt. Als het anders was geweest had hij zich allang tegen een drom vijandige bewoners moe-

ten verdedigen, schuld of geen schuld. Hij durfde niet onder de auto te kijken. Werktuigelijk keek hij op zijn horloge; het was twee minuten over elf, hij was te laat. Hij besloot een dokter te gaan zoeken, maar toen hij iemand zag naderen veranderde hij van gedachten.

Het was een forse vrouw met zwart haar en een zwaar, geplooid gezicht. Hij moest zichzelf overwinnen toen hij haar aansprak. Ze bezag hem argwanend, maar bukte zich zonder bedenken om onder de auto te kijken. - Jezus, het is waar!, riep ze, alsof ze hem toch niet geloofd had. - U moet de auto weghalen, vervolgde ze, zonder overeind te komen, - dan kunnen we beter zien. Hij keek besluiteloos naar haar rug, die breed en betrouwbaar was als van een werkpaard. - Vooruit met die auto!, schreeuwde ze. Hij startte en reed enkele meters. Toen hij bij haar terugkwam lag ze over het jongetje gebogen, haar oor op zijn borst. Het gezichtje, dat voor het ongeluk veel te rood was geweest, zag bleek alsof het al dagen gestorven was; de kleine ogen waren gesloten.

De vrouw schoof haar armen onder het kind en kwam overeind. Als een aanklacht stond ze voor hem, de jongen tegen zich aangedrukt alsof zij de moeder was. - Ik heb een afspraak om elf uur, mompelde hij zonder dat hij wist waarom. En omdat ze niet antwoordde zei hij luider: - U moet hem laten liggen, dat is het beste. Het staat in mijn boekje. - Staat er ook in wat je moet doen als hij dood is? - Wie zegt dat hij dood is? - Ik, zei ze, - en ik kan het weten.

Er kwamen twee mannen aan, ze liep hen tegemoet, hij volgde. - Dat is die gekke jongen, zei de een. - Is er nu

eindelijk eens wat met hem gebeurd? - Houd je stil, zei de vrouw, - hij is dood. De mannen zagen elkaar ongelovig aan, alsof ze voor het eerst elkaars ware aard ontdekten, en bogen zich toen verbijsterd over het witte gezichtje. - Hij is overreden, zei de vrouw, - meneer hier weet er meer van. Ze zei het zo vlak mogelijk, maar hij voelde dat ze hem verantwoordelijk stelde, dat ze in hem alle automobilisten beschuldigde en dat ze hen haatte.

Ze droeg het kind een donker winkeltje binnen waar alleen zeep en schuurpoeder werden verkocht, en zei dat in het achterhuis telefoon was. - Daar kunt u de politie bellen, verduidelijkte ze toen hij bleef staan. Hij gehoorzaamde; even later werd de kleine ruimte door twee agenten nog dieper verduisterd. Hij verbaasde zich over de zekerheid waarmee ze de situatie behandelden, alsof ze die al jaren kenden. De een, een jonge geweldenaar, stelde korte vragen die voor iedereen in de winkel insinuerend waren; de ander, een wantrouwende slaaf, schreef zwijgend in een zwart boekje, en keek na ieder woord spiedend rond alsof hij meende dat het volgende wel eens gestolen zou kunnen worden voor hij het had genoteerd. Hij verdween plotseling naar buiten, en keerde terug met twee ziekenbroeders die het jongetje op een baar legden en wegdroegen. Daarna klapte hij zijn boekje dicht, met een gebaar alsof hij het eind van alle dingen aankondigde, en verzocht de automobilist mee te gaan. Voor ze wegreden rieden ze hem aan zijn auto af te sluiten. Hij nam eerst nog zijn tas van de achterbank, en liet zich toen in hun donkere wagentje wegvoeren.

Het politiebureau lag dichtbij de oude kerktoren: de

arm der wet naast de wenkende vinger Gods. Na een kwartier wachten werd hij bij de hoofdinspecteur gebracht, een zwaar snuivende man met een gezicht en handen nog roder dan zijn nieuwe gebouw. Zijn ogen waren twee kleine kwallen, vochtig en lichtblauw. Ze zwommen traag rond, zonder te kijken.

- U bent ambtenaar met bijzondere opdrachten, zei hij. - Mijn mannen hebben dat niet goed begrepen, en ik begrijp het ook niet. Wat betekent het?

- Ik zal het u graag verklaren, zei de ambtenaar. - Maar zou ik eerst het adres mogen opbellen waar al een half uur op me wordt gewacht?

De inspecteur droeg het een van de agenten op, en draaide zijn hoofd naar het raam. Twee jongens speelden circus op een oude fiets, een slecht gedresseerde hond sprong blaffend om hen heen en bracht hen eindelijk ten val. De torenklok verzon een kinderlijk wijsje, brak beschaamd af en sloeg volwassen galmend het halve uur. De inspecteur belde, en beval de binnenkomende brigadier de jongens van het plein te verwijderen. Hij wachtte tot het vonnis was voltrokken, en wendde zich toen weer tot de ambtenaar.

- Die bijzondere opdracht kan me niet schelen, zei hij. - Zoiets dient toch alleen maar om meer te verdienen. Ik heb u door. U hebt een kind gedood.

- Wilt u mijn geweten belasten?

- Ik constateer feiten. U bereed de Touwsteeg in verboden richting en veroorzaakte daardoor een verkeersongeval met dodelijke afloop. Wat hebt u daarop te zeggen?

- Ik ben een dergelijke toon in ambtelijke kringen niet gewend, zei de ambtenaar verontwaardigd, maar beheerst. Hij beheerste zich altijd, hij rekende het tot zijn ambt zijn gevoelens te verbergen, maar hij achtte het in strijd met de hiërarchie te worden aangeblaft door iemand die hij lager schatte dan zichzelf. Hij was een heer, geen man.

- Trekt u zich van mijn toon maar niets aan, zei de politieman dreigend. - Bewaart u die praatjes liever voor uw eigen gemeente, niet voor de mijne. Geeft u maar antwoord, dat is mij genoeg. Hij sloeg op zijn bureau om het eind van zijn zin krachtiger aan te geven.

Er werd geklopt; een lange, bleke man in een witte jas kwam binnen. - Dag dokter, riep de inspecteur luidruchtig. - Wat hebt u gevonden? De dokter keek uit zijn ooghoeken naar de ambtenaar, maar de politieman maakte een ongeduldig gebaar en herhaalde zijn vraag. - Overleden aan de gevolgen van een aanrijding, zei de dokter onbewogen. - Inwendige kneuzingen en een schedelbasisfractuur. - Ziet u wel!, riep de inspecteur. - Wat hebt u nu te zeggen, meneer? - Niets, in het bijzijn van derden, zei de ambtenaar. De inspecteur vloekte en bracht de dokter naar buiten; achter de gesloten deur bleven ze praten. De ambtenaar hoorde van hun gesprek alleen de sissende medeklinkers, als van een slecht afgestemde radio. Hij sloot de ogen; in de duisternis verscheen het gezicht van het gestorven kind. De mond was vertrokken, maar de half toegevallen oogleden lieten een pijnloze blik door. Dat is het beste, hoorde hij iemand zeggen; het was de binnengekomen inspecteur

alweer. Hij hield zijn handen in zijn broekzakken; de linker speelde onbeschaamd met zijn geslachtsdelen. Hij schoot korte vragen af en liep daarbij met zware passen op en neer. De ambtenaar vroeg hem na enige tijd daarmee op te houden, omdat het hem nerveus maakte.

- U hebt wel reden om nerveus te zijn, zei de inspecteur. - Maar ik zal u niet sparen. Ik zal deze zaak persoonlijk uitzoeken, en aan mij hebt u geen makkelijke. Hij lachte om het compliment dat hij zichzelf gaf, en gunde zijn handen enkele schokkende bewegingen.

- Ik voel mij niet schuldig, zei de ambtenaar.

- U zou misschien niet schuldig zijn als u niet in verboden richting had gereden. Hebt u geen bord gezien?

- Er was geen bord. Ik reed de Touwsteeg in vanuit de Boogstraat, alleen om te keren. Een vrachtauto dwong me verder door te rijden dan mijn bedoeling was.

- Waren daar getuigen bij?

- De chauffeur van de vrachtwagen.

- We zullen dat onderzoeken, zei de inspecteur zonder overtuiging. Hij had zijn geloop gestaakt, en stak zijn hoofd vooruit alsof hij scherp wilde luisteren. Er huilde een vrouw, met hoge uithalen; op de top brak het af, en dan begon het even later weer in de diepte. - De moeder, zei de inspecteur met welbehagen, en hij trok de deur open. De stenen gangen weerkaatsten het gejammer, dat ineens van alle kanten scheen te komen, alsof alle moeders van de wereld hun dode kinderen beweenden. - Dit moest gewroken worden, mompelde de inspecteur. De ambtenaar beefde over zijn hele lichaam, maar hij beheerste zich en zei: - Ik zal mij beklagen. U probeert mij

te bedreigen. De ander haalde de schouders op, kneep de ogen half dicht en schommelde op zijn voeten heen en weer. Alles aan hem boezemde de ambtenaar afschuw in: het dikke gezicht, het zware lichaam in de zwarte uniform, de wulpse bewegingen, de stem die veel te hoog klonk voor een man van zijn bouw; een dunne stem die een lust tot kwellen verried en vaag gedachten wekte aan tweeslachtigheid, alsof in de geüniformde een vrouwelijk wezen was opgesloten dat dan niet alleen zijn stem maar ook de handen in zijn broekzakken beheerste.

Het huilen van de moeder klom tot een waanzinnige hoogte; de gangen konden het geluid niet meer aan en zonden het in alle richtingen, als een wervelwind. De inspecteur strekte de benen alsof hij momenten van het hoogste genot beleefde. De ambtenaar nam zijn tas en deed enkele stappen naar voren, maar de ander trok hem ruw terug, duwde hem in een stoel, trapte de deur dicht en ging weer achter zijn bureau zitten. Zijn rode gezicht was verbleekt, de ogen stonden fletser dan ooit, en hij zoog zijn dikke lippen naar binnen totdat alleen een dunne streep overbleef. Hij scheen in enkele seconden jaren verouderd.

Na enige tijd legde hij een vel papier voor zich en begon met woeste bewegingen te tekenen. De ambtenaar zag dat het een plattegrond werd en hij begreep de bedoeling. - Misschien wilt u even komen kijken, zei de inspecteur. Hij gooide het potlood neer en verduidelijkte de lijnen. - Hier is de drukkerij, en daar stond u. U wilde keren, en reed in de richting van de Touwsteeg. U draaide linksaf en wilde toen weer terug. Een vrachtauto ver-

sperde u de weg, nietwaar? Bij die verklaring blijft u toch? Vertelt u nu verder.

- Ik reed door, tot aan het pleintje, zei de ambtenaar gehoorzaam. - Daar wachtte ik tot de vrachtwagen me passeerde. Hij dacht even na, en zag in zijn verbeelding het gezicht van de chauffeur weer. Hij begreep de honende uitdrukking ineens beter ofschoon hij de man nog niet als bode van het noodlot wilde beschouwen. - Verder, zei de inspecteur. - U reed door, zegt u, en u stak dus de Schuttersplaats over. - Dat wilt u mij laten beweren, zei de ambtenaar, - maar zo was het niet. Ik keerde op het pleintje en reed terug.

De inspecteur zette een speelgoedauto'tje op de kaart en duwde het voort. - U rijdt nu in verboden richting, zei hij, - maar als u werkelijk niet gelogen hebt kon u dat niet weten. Ik zal het nog laten onderzoeken. Met zijn andere hand zette hij een poppetje neer, een goedkoop figuurtje met een onnozel gezicht. De ambtenaar zag het pas toen de ander zijn reconstructie vervolgde. - Ik wil geloven dat u langzaam rijdt, maar uw gedachten zijn afgeleid. U ziet links van u een oud geveltje, waarin mensen van uw soort belang stellen. Het kind komt van rechts, het steekt over zonder te kijken omdat er nooit verkeer is. Het volgende ogenblik wordt het door uw auto geraakt en overreden. Hij liet het poppetje vallen en duwde de rode speelgoedauto er overheen. Er kraakte iets, een onmenselijk wreed geluid.

De ambtenaar stond op. Zijn opvattingen van beschaving stonden hem niet langer toe in een kamer te blijven met iemand die zich niet wist te beheersen. Het ging te-

gen alle regels in om in gezelschap gevoelens uit te leven die alleen bestonden om te worden gedood. Hij zei afgemeten: - U zult het mij niet kwalijk nemen als ik vertrek.

De inspecteur scheen hem niet te horen; hij maalde het poppetje fijn door de auto heen en weer te sturen. Zijn gezicht was weer rood geworden en zijn mond hing half open. De ambtenaar liet hem alleen zonder nog naar hem te kijken. In de gangen was het doodstil, alsof de moeder nooit geschreeuwd had. Er was niemand te zien, ook het glazen portiershokje was leeg. De ambtenaar weifelde. Met het gevoel in overtreding te zijn opende hij de deur en liet hij zichzelf uit.

[II]

ZACHT KINDERGEHUIL KON THEO KEMP MIDDEN onder zijn werk doen opschrikken. Het was een echo van wat jaren geleden had geklonken, in een oorlogswinter. Maandenlang bleef het opgesloten in een vergeten kamertje van het geheugen, maar dan sloeg onverwacht de deur open en het kleine klagen begon weer. Alle kreten die hem vergezelden, verschrikkelijke maar vertrouwde makkers, zwegen als het kind ging huilen; het schreide voor hen allen.

De kraamkamer rook zoet, het was er warm als op een vochtige zomerdag. De kachel brandde de kolen op die voor de dag van de geboorte waren bewaard. Sneeuw stoof aan de ramen voorbij; de vlokken trokken witte diagonalen over de ruiten. Hij liet er zijn ogen door ver-

blinden, sloot ze en als de witte zonnen waren uitgedraaid keerde hij zich naar het bed. Zijn vrouw glimlachte geruststellend, tot haar gezicht onder de druk van nieuwe weeën vertrok. Ze kreunde, maar liet het niet tot schreeuwen komen; ze wilde dat de geboorte een feest werd, al zou het een marteling zijn.

Beneden werd opgewonden gepraat. Hij opende de deur op een kier en luisterde. Het waren de onderduikers weer die de oorlog vergaten en over het geloof debatteerden. Het waren jongens van nog geen twintig jaar, een student die niet getekend had, een metselaar die een portret van Mussert uit de directiekeet had weggehaald en vertrapt, en een aankomende journalist met bezwaren tegen de heersende wijze van voorlichting. - Het is een neurose, schreeuwde er een, de student waarschijnlijk, - het hele geloof is goed voor gekken! Leven moet je, alleen maar leven! Kemp haalde de schouders op en sloot de deur. Zijn vrouw keek hem met wijd open ogen aan, maar ze zag hem niet; haar blik bleef op de deur gericht toen hij alweer naast haar stond. Hij streek over haar voorhoofd, het was klam, zelfs haar donkere haar was vochtig. Ze sidderde, haar handen verfrommelden het laken, maar ze gaf geen geluid.

Het kind zou een symbool worden van hun verzet. Ze hadden het beiden gewild, na een overval op een klein, maar goed voorzien distributiekantoor; hij herinnerde zich zonder wroeging de heftigheid waarmee het was verwekt. Nu het zou komen wilden ze het nog, al maakten ze zich geen enkele illusie over zijn toekomst. Het ondergrondse werk moest doorgaan, het kind zou er-

gens onderdak gebracht moeten worden, misschien kon het blijven waar het geboren werd. Het was een gezegend huis, zei de oude bewoonster; het was al vele malen doorzocht, maar de schuilplaats onder het gegolfde dak bleef onvindbaar en zou onvindbaar blijven zolang hij niet verraden werd. En daar was ze gerust op, met Jezus in haar woning, zoals het bord aan de gangmuur nog eens bevestigde.

Ze klopte aan en kwam binnen, een kaarsrechte vrouw met haar van zilver. - Het wordt menens, zei ze toen ze het opgewonden gezicht in de kussens zag. - Ik zal de dokter laten halen. Hij is vertrouwd. - Ik wil u geen enkel risico laten lopen, zei Kemp. - Als het moet kan het ook zonder dokter. Ze schudde het hoofd en ging voorzichtig op de rand van het bed zitten. - Wat zouden mannen veranderen als ze eens moesten baren, zei ze. - Er zou ook nooit meer oorlog zijn. Kemp lachte kort, maar niet onvriendelijk. - Oorlogen worden wel niet door vrouwen gevoerd, zei hij, - maar om vrouwen misschien. Dat pleit voor of tegen geen van beide sexen. We zijn elkaars noodzakelijke aanvulling, ik zou niet graag de een zonder de ander beoordelen. Hij sprak achteloos, maar niet zonder na te denken. Hij voelde zich verantwoordelijk voor zijn woorden, spreken was zaaien, maar, en dat kon hij betreuren, de akker was van de ander.

- Je praat verstandig, maar je bent toch een kleine tyran, zei de oude mevrouw. - En denk maar niet dat ik de dokter thuis laat blijven. Mag ik eens even kijken, ik ben toch verpleegster geweest?

Ze sloeg de dekens open en betastte de buik van de vrouw

in bed. Kinderen krijgen is een functie, dacht Kemp onbewogen, het heeft met liefde niet zoveel te maken. Of is dat juist liefde? Tine is een dier, een machtig dier; als ze moeder is wordt ze weer mens, misschien. - De vliezen zijn al gebroken, zei de oude dame, en ze dekte de ander zorgvuldig toe. - Doe de gordijnen vast dicht, Theo, en steek de lamp aan.

Ze verdween, en Kemp voerde haar bevelen uit. De petroleumlamp gaf aarzelend licht; in de hoeken van de kamer stonden schaduwen op, ze rekten en kromden zich. Kemps gestalte tekende zich tegen de muur af als hij voor het licht langs liep; hij kon in een seconde groeien van een wanstaltige dwerg tot een reus zonder benen, maar nog te groot voor de kamer. Hij voelde zich onrustig worden, niet om het lot van zijn vrouw maar om de nadering van de onbekende dokter. Hij zou toch allicht vragen stellen, en dan moesten zij weer de vermoeiende leugens vertellen van vlucht uit gebombardeerde streken, familie die onvindbaar bleek en het profiteren van de gastvrijheid van de oude mevrouw zolang zij nog geen nieuw onderdak hadden gevonden. Het was een sluitend verhaal, het verveelde hem.

De dokter vroeg niets, zelfs geen naam. Hij boog zich na een gemompelde begroeting over het bed en begon zijn onderzoek. Het was een te lange en magere man, Kemp kon zich verbeelden dat zijn geknakte figuur een winkelhaak in het vertrek sneed. Hij zette een houten stethoscoop op de gezwollen buik en drukte zijn oor tegen het mondstuk; zijn dwalende ogen schenen mee te luisteren. Later vroeg hij warm water, goot er een ont-

smettende vloeistof bij en waste minutenlang zijn handen. Het werd warmer in de kamer, de geluiden klonken traag en veraf, het leek werkelijk zomer. Het steunen van de vrouw werd dringender, het leek soms of ze met gesloten mond naar binnen schreeuwde, een gedempte kreet om het kind, smartelijk en hunkerend tegelijk. De dokter gaf, tussen het handenwassen door, zachte maar zelfverzekerde aanwijzingen: zuchten, ontspannen. Het prikkelde Kemp, hij vroeg hem ermee op te houden. De dokter keek hem uitdrukkingsloos aan, droogde zijn handen en liep op het bed toe. Zijn bewegingen werden plotseling sneller. Tine schreeuwde toen hij haar aanraakte, het geluid brak uit haar los, jammerend onderwierp ze zich aan een macht die veel te groot voor haar was. Haar lichaam werd een golf die af en aan rolde, ze werd eb en vloed, een wentelend heelal, en toen was ze ineens stil.

Het kind stroomde uit haar, een kleine vlugge golf, een stille uitloper van haar eigen geweldige bewegingen. De dokter ving het op en legde het tussen de dijk van haar benen. - Het is een jongen, zei hij. - Wat is hij blauw, mompelde Kemp. De dokter keek een ogenblik naar hem op maar antwoordde niet; hij beurde het kind aan de enkels omhoog en gaf het een paar tikken. Kemp boog zich over zijn vrouw heen en fluisterde: - We hebben een zoon, hoor je, een zoon. Ze hield haar ogen dicht en glimlachte zwak; hij streek door haar haren en zei: - Dat heb je toch gewild? Ze trilde ineens over haar hele lichaam, hij nam haar hand om haar tot bedaren te brengen.

Het jongetje maakte zijn eerste geluiden tegen het leven, een gesmoord en klagend roepen, een zwakke echo van zijn moeders schreeuwen. De dokter zuchtte en vroeg Kemp de oude mevrouw te roepen om het kind verder te verzorgen. - Trilt ze zo?, vroeg hij toen hij weer tijd had om naar Tine te kijken. Kemp knikte. - Ze schijnt het koud te hebben, zei hij ongeduldig, - soms klappertandt ze. Het is hier toch warm genoeg. De ander raakte haar aan en riep: - Mevrouw, zegt u eens wat. Bent u niet blij met uw zoon? Ze sloeg haar ogen op en probeerde te lachen, maar haar blik verwilderde en ze rukte plotseling aan het laken alsof ze het wilde verscheuren. - Wat heeft ze?, vroeg Kemp geschrokken, en toen de dokter niet antwoordde maar als een bezweerder op zijn vrouw bleef neerkijken riep hij haar naam. Haar ogen draaiden naar boven weg, de spieren in haar hals spanden zich, haar lippen schenen in te krimpen zodat de tanden vrij kwamen; haar gezicht werd wreder dan Kemp verdragen kon. Hij schreeuwde haar toe en rukte haar heen en weer; ze was als een pees gespannen. De dokter had een doosje ampullen uit zijn tas gegrepen en vulde een injectiespuit. Hij gaf zich niet de tijd haar arm te ontsmetten, maar gooide de naald erin en drukte de vloeistof naar binnen. Hij was doodsbleek geworden en hield zijn blik onafgebroken op haar gericht alsof hij ook daarmee het kwaad uit haar wilde verdrijven.

Buiten liep een man voorbij met bespijkerde schoenen, het kon een Duitser zijn maar ook een Nederlander die zijn zolen wilde sparen. De stappen gaven de tijd aan, stotend en onwillig als de wijzers van een verspringende

klok. Kemp greep zich aan het geluid vast, en trachtte er de eeuwigheden mee te vullen die in de kamer verliepen. Toen het wegstierf dacht hij dat alles verloren was, maar er was juist gewonnen. Langzaam ontspande Tine zich; een loomheid streek als een schaduw over haar heen en verzachtte de hardheid van haar gezicht. Haar jagende ademhaling kwam tot rust; de dokter wiste het schuim van haar mond en sprak woorden van bemoediging. Ze antwoordde mat en ongearticuleerd, terwijl ze haar hoofd van links naar rechts rolde. Maar toen de oude mevrouw het kind bij haar bracht en tegen haar aanlegde werd ze stil, en ze drukte het tegen zich aan met een gebaar van heftigheid en tederheid tegelijk. - Is dat hem heus?, vroeg ze zacht, - is dat mijn zoon? Ze legde haar hand om het kleine hoofdje en rook eraan.

- Niets ruikt zo lekker als het hoofdje van een baby, zei de oude mevrouw. - Het ruikt naar noten en paddestoelen. Ik weet het nog zo goed van mijn eigen kinderen.

- Zult u uw man niet meer zo laten schrikken?, vroeg de dokter, alsof hij een klein meisje wilde bestraffen.

- Ben je werkelijk geschrokken?, vroeg Tine. - Je wilde er toch zelf bij zijn.

- De dokter zegt maar wat, zei Kemp geprikkeld. - Maar hij heeft je goed geholpen. Ben je blij met je zoon, met onze zoon?

Ze knikte al te dankbaar. Haar ogen glansden zoals hij het niet van haar kende; het verontrustte hem nog vaag. Hij knielde naast het bed en bracht zijn hoofd op gelijke hoogte met het hare. Het kindje lag tussen hen in. Het hield de ogen stijf dicht, en verborg ze nog achter een

half toegeknepen handje. Af en toe huilde het, nauwelijks hoorbaar; het leek op het halfbewust snikken na een grote huilbui, maar die moest zich al in een vroeger leven hebben ontladen, in de moeder misschien. - Blijven we bij onze naam?, vroeg hij. Weer hetzelfde heftige knikken.

- Nu moet ik uw vrouw nog even verder helpen, zei de dokter opgewekt. Hij drukte op haar buik, ze schreeuwde het uit, over haar lichaam vlogen sidderingen die door haar gestrekte armen naar een onbekend gebied schenen te worden uitgezonden. - U moet rustig blijven, mevrouw, zei de dokter bevelend, - dit moet toch werkelijk even gebeuren.

De nageboorte vloeide naar buiten, haar buik leek te verdrogen. Ze hijgde en stamelde verontschuldigingen. De oude dame had het kindje al eerder weggenomen en in de verwarmde wieg gelegd, zonder dat Tine het had gemerkt. Plotseling miste ze het en verlangde het terug. - Gaat u nu eerst rustig slapen, zei de dokter, en hij begon zijn instrumenten in te pakken. De injectiespuit liet hij achter, met een ampul. - Ik heb u nog niet eens gelukgewenst. Dat komt van alle drukte. Hoe zal uw zoon heten? - David, zei Kemp.

- David, herhaalde de ander. - De kleine David, en de grote Goliath.

- Daaraan hebben wij gedacht, zei Kemp.

De dokter keek hem nadenkend aan en toen langs hem heen naar de grijze vrouw. - Zorgt u goed voor de kleine David, zei hij zakelijk, - hij mag het niet koud krijgen. En mevrouw vanavond nog een spuitje. Hij boog zich over de wieg, waaruit het huilen bij tussen-

pozen opflakkerde, draaide zich toen resoluut om, groette en vertrok. De oude mevrouw volgde hem.

- Ben je blij?, vroeg Tine, en ze draaide haar hoofd naar hem toe. Ze was moe, haar bewegingen waren traag en haar stem klonk zwak.

- Blij en trots, antwoordde hij. - Ik had nooit gedacht dat ik trots zou zijn, maar ik ben het. Misschien is het ook iets anders, het gevoel van zelfbevestiging of zoiets.

- Het gevoel dat we zullen voortbestaan.

- Waarom zeg je dat zo ernstig?

- Het zou wel eens kunnen zijn, Theo, dat ik het kindje belangrijker ging vinden dan het werk. Ik geloof dat ik het nu al belangrijker vind.

- Maar dat hebben we niet afgesproken, zei hij geschrokken. - Het werk moet doorgaan, dat vond jij ook.

- Ja. Maar nu is alles anders, na dat. Als je moeder bent wordt al het andere onbelangrijk; kinderen krijg je om je principes kwijt te raken. Ik voel het nu al, hoe alles wegvalt, en ik ben nog geen uur moeder.

- Je kunt je toch niet gaan terugtrekken, zei hij verontwaardigd, - en maar doen alsof er geen oorlog is. Een moeder moet haar kind niet alleen liefkozen, ze moet ook voor hem vechten. Het kind, dat is juist je principes, er is geen onderscheid. Hoe kan het straks leven als je nu niet vecht?

Ze sloot haar ogen en kneep ze pijnlijk toe, maar toen het kleine huilen weer opklonk ontspande haar gezicht. - Morgen praten we wel verder, zei hij, - nu moet je eerst slapen. Wil je wat drinken?

Hij hielp haar drinken en schudde het warme kussen op.

Ze sliep al toen hij naar de deur liep, en werd niet wakker toen hij iets te luidruchtig de kachel temperde. David huilde, hij scheen het met het leven niet eens te zijn, het leven of de wereld. Zijn gezichtje was samengetrokken, een afwerend fronsen tegen wat hem omringde; het handje zorgde nog steeds voor verdere bescherming en smoorde het beverige geluidje dat aanklacht en berusting tegelijk was. Onder de wiegekap hing een broeierige, prikkelende lucht, alsof er in het verborgen wonderlijke plantjes werden gekweekt; maar het hoofdje had zijn eigen geur, van noten en paddestoelen, zoals de oude mevrouw had gezegd.

Ze zat beneden, in de kring van haar onderduikers en merkte niet dat hij binnenkwam. De student viel haar fel aan. - Een waanidee, ieder geloof, riep hij, - het katholicisme, het protestantisme, alles wat je wilt. Wat is ervan te bewijzen, van al die fabeltjes? Ze legde haar hand op zijn arm en zei rustig: - Ik heb geen bewijzen nodig, Tom. - Dat is wel makkelijk, zei hij, - stel je voor dat de wetenschap daar eens genoegen mee nam. De medische bijvoorbeeld, dan was u allang dood. - Geloof is geen wetenschap, Tom, het is weten. - Het bestaan van God is te bewijzen, zei de metselaar, - onze pastoor heeft het vaak genoeg gedaan. - Dat pastoortje bij jou op het dorp, zou die iets kunnen bewijzen dat er niet is? - Dat zeg jij, zei de journalist, - maar we zijn het er nog niet over eens of God bestaat of niet. Als je zo'n eerbied voor de wetenschap hebt, moet je ook wetenschappelijk redeneren. - De twijfelaar, zei de student spottend. - Neem het maar van mij aan: God is een fictie, een verzinsel van

de mensen. - Dan bestaat hij toch, voor die mensen?, zei de journalist triomfantelijk. - Je moet wat meer liefde bij je toelaten, Tom, zei de oude mevrouw, - liefde verzacht. Je draagt altijd een mes bij je, om te steken, maar je kunt beter een zakdoek gebruiken, om te troosten.

Kemp hield van haar, ze leefde naar wat ze zei. Hij haatte woorden als het klanken bleven; bij de student was het misschien nog een leeftijdsverschijnsel, maar het kon uitgroeien tot een levenshouding. In hoeveel huizen werden dergelijke gesprekken gevoerd? De oorlog dreef jongens en mannen uit alle hoeken op elkaar, en het enige verzet dat ze pleegden was een ongevaarlijk debat in de binnenkamer. Ze voelden zich helden als ze elkaars overtuiging trachtten te vernietigen, helden uit angst tegen de buitenwereld. Het was niet de zwakste drijfveer, maar in dit geval leidde het tot niets. De student moest meer kunnen, hij was ongeduldig genoeg. Alles in hem was gespannen, van zijn kleine beweeglijke mond tot zijn voeten die voortdurend schuifelden en trapten, alsof hij balletdanser was.

- Wat zegt u?, vroeg Theo; hij merkte ineens dat de grijze mevrouw hem had toegesproken.

- Slaapt ze nu?

- Ja, ze slaapt. Ze was doodmoe.

- Ze is er goed afgekomen, het had wel anders kunnen gaan. Je had eerder naar een dokter moeten gaan met haar. Heeft ze zich nooit laten controleren?

- Hoe kon dat nu?, zei hij licht geërgerd. - Als u niet had aangedrongen was ze ook zonder dokter bevallen.

- Dan had ze misschien niet meer geleefd. Je moet toch

werkelijk voorzichtiger zijn. Het is een vrouw, en nu is ze ook nog moeder. Je kunt niet alles meer van haar eisen. Laat haar voorlopig bij mij.

- U bent lief, zei hij vertederd. - Maar het werk moet doorgaan, dat vindt zij ook.

- Nu nog?

Hij wilde niet liegen en zweeg. Vrouwen waren op wonderlijke wijze met elkaar verbonden; ze schenen uit eenzelfde bron van gevoelens te putten, waarvan ze de man wel het bestaan wilden openbaren maar niet de plaats. Ze waren leden van een verbond dat nooit gesloten was en toch bestond. Ze waren sexe en secte; het beleven van dezelfde lichamelijke processen scheen ook de geest gelijk te richten.

Ze glimlachte en zei: - Ik zou vergeten je geluk te wensen met de geboorte van David. Kemp stak zijn hand uit, maar ze boog zijn hoofd naar zich toe en kuste hem op zijn wang. De drie jongens, die zich stil hadden gehouden, mompelden wat en verdwenen onhandig uit de kamer. Maar de student aarzelde bij de deur, draaide zich om en gaf Theo een hand.

- Mijn broer heette ook David, zei hij kort.

- Heette?

- Ze hebben hem doodgeschoten.

- Was hij in het verzet?

- Nee.

- Je weet het tenminste niet, zei de oude mevrouw zacht. - Hij was het misschien wel. Ik kan het me anders niet voorstellen. Ze moeten hem ergens van herkend hebben, anders gebeurt zoiets toch niet.

- U bent als alle oude mensen, zei de jongen met zijn vroegere felheid. - Alles moet bij u altijd een verklaring hebben. Dat is het verzachten waar ik zo het land aan heb. Dingen gebeuren zomaar, omdat ze gebeuren, gelooft u dat toch.

- Vertel eens, zei Kemp. - Je wilt toch vertellen, over David?

Het was dezelfde winter gebeurd, enkele maanden eerder. Het had ook gesneeuwd, maar zwaarder, straten en stoepen waren niet meer te onderscheiden. Ze waren op weg naar een boerderij, even buiten de stad, waar ze boter en eieren konden krijgen. Achter hen liepen twee kerels in uniform, Hollanders; de sneeuw dempte ieder geluid zodat ze niet te horen waren, maar plotseling begonnen ze te schreeuwen. Tom begreep niet dat het geroep hem en zijn broer gold, maar David merkte het en stond stil. - Wie van jullie draagt schoenen met rubber hakken aan zijn poten, vroeg een van de mannen. - Ik, zei David. - Trek uit!

David lachte, hij dacht aan een grap, maar ze sloegen hem op de grond en rukten hem zijn schoenen uit. De schoenmaker had er nieuwe hakken onder gezet, een grote bijzonderheid, met als handelsmerk een kroontje. - Houd jij zo van de koningin dat je haar kroon onder je smerige voeten draagt?, zei een van de kerels. David lag versuft in de sneeuw en antwoordde niet. - Jullie zijn gek, zei Tom, die zich met de grootste moeite beheerste, - je hebt mijn broer niet te slaan. Hij is pas ziek geweest. - Ga naar je moeder, zei de een, - en houd je bek, anders sla ik hem dicht. Hij bekeek de hak opnieuw. - Er staat

nog een Engels woord op ook, riep hij. - Engeland en de kroon, hè? Rijkeluiszoontjes. Sta op, hond, en loop achter ons aan. Tom bukte zich om zijn broer te helpen, maar hij kreeg een trap in zijn buik en rolde in de sneeuw. - Niet opstaan, hè, schreeuwden ze tegen David, - de hond gehoorzaamt niet. Blijf dan maar voorgoed liggen! Voordat Tom zich had kunnen herstellen, trok de grootste zijn revolver en schoot. David brulde even en was stil.

- Wat deed je?, vroeg Kemp.

- Ik kon niet opstaan. Ik had verschrikkelijke pijn, hier, ik kon alleen maar schreeuwen. Maar het was een stille straat, er kwam niemand naar buiten.

Zijn stem trilde, maar hij huilde niet, hij wilde niet getroost worden. Kemp bewonderde hem, maar wilde nog iets weten.

- Waarom denk je dat David niet bij het verzet was?

- Dan had ik het geweten. We vertelden elkaar alles, hij was maar een jaar ouder dan ik. Hij leefde alleen voor zijn studie.

- En jij?

- Wat bedoelt u?

- Waarom deed jij niets?

- Ik weet het niet. Ik heb het niet opgezocht, ik ben er geen type voor, geen held.

- Dat zijn we geen van allen, zei Kemp. - Maar sommige karweitjes kunnen niet wachten op de geschikte werkkrachten.

- Je mag hem er niet toe overhalen, fluisterde de oude mevrouw. - Hij is te jong, zijn ouders zouden het niet

overleven. Ik ben verantwoordelijk voor hem. Dat laatste zei ze met stemverheffing, maar vol twijfel, en ze wilde haar arm om de jongen heenleggen. Maar hij deed een stap opzij en vroeg haastig:

- Wat wilt u dat ik doe?

- Er is voorlopig geen enkel gevaar bij, zei Kemp tegen alle twee. - Hij blijft hier, ik zal hem werk geven, en als hij het goed doet en zijn mond kan houden zullen we verder zien. Hij vroeg zich af of hij bezig was aan een kleine wraakoefening op zijn gastvrouw, maar overtuigde zichzelf van positievere bedoelingen; hij zag in de student een bruikbare kracht. Verdriet en onvrede met de wereld vormden een goede basis om op te werken.

Hij nam hem mee naar zijn kamer en leerde hem de beginselen van het vervalsen. Hij schakelde de lichtbak in en legde op het verblindende ruitje een oud persoonsbewijs. Met een scherp mesje krabde hij een cijfer weg uit het getal dat veranderd moest worden. Er kwam een dunne plek in het papier, die hij opvulde met schraapsel van een ander persoonsbewijs. Hij stampte het aan tot de oplichtende vlek weer dezelfde matte doorschijnendheid kreeg als het omringende papier. Met een penseeltje streek hij er wat vloeibare lijm over, die hij later door verhitting oploste en onzichtbaar maakte.

- Mijn vrouw tekent de cijfers altijd, zei hij, - maar misschien kun jij dat ook. Oefen het in elk geval. Je moet er een vaste hand voor hebben, en geduld. Heb je dat?

De jongen knikte. - Ik kon altijd goed letters tekenen, zei hij kinderlijk. - Mag ik het proberen?

Kemp liet hem alleen. Zijn vrouw sliep nog toen hij bij haar binnenkeek, David was stil geworden. De zoete geur was verdwenen, onderdrukt door de kille lucht van lysol. De geboorte leek hem al dagen geleden; hij kon zich nauwelijks de overrompelende beweging meer voorstellen waarmee het kindje naar buiten was geglipt, een snel diertje dat zijn hol verliet, onweerstaanbaar getrokken door de gevaarlijke magneet van leven en licht. Maar het gezicht van Tine tekende zich in zijn verbeelding scherp af, vertrokken en versteend tot een onmenselijke grimas.

In de nacht doemde het telkens weer voor hem op. Hij lag met Tom op een kamer; de jongen had uren achtereen geoefend, tot zijn gezicht opgezwollen was van inspanning en de hitte van de lichtbak. Kemp hoorde hem ademhalen, en af en toe half verstaanbaar praten. Het leidde hem niet af; het gezicht van Tine bleef, het wrong zich in de hevigste pijnen, het wentelde zich wanhopig op het kussen, het stierf voor enkele ogenblikken maar raakte op de vreselijkste wijze weer tot leven. Hij stond op en sloop naar de kraamkamer; ze sliep vast, de oude mevrouw rustte in het andere bed, het kindje gaf geen geluid. Gerustgesteld liep hij terug, maar nauwelijks lag hij of de kwelling begon weer. Hij kleedde zich tenslotte aan, stak opnieuw de gang over en ging naast zijn slapende vrouw zitten. Zijn hoofd klopte en deed pijn, maar hij voelde zich langzamerhand kalm worden; er bestond geen enkele voltooide gedachte meer in hem, alleen kleine flarden dreven voorbij die geen onrust of verlangen wekten. De petroleumlamp brandde laag, in de ka-

mer hing een grijs licht dat als een mist alle omtrekken verzachtte. De liefde voor Tine verloor het onstuimige en krampachtige, en vloeide wijd uit: een rivier die eindelijk zee mag worden. Hij was te moe om zich over die groeiende vrede te verwonderen.

In de ochtend maakte de oude mevrouw hem wakker; ze pookte de kachel op en trok de gordijnen open. Haar paarse kamerjas woei bij iedere stap open en onthulde een witte nachtjapon; ze leek op een vogel en op een aartsbisschop. Hij zei het haar, ze begon te lachen en zijn vrouw lachte mee. De oorlog was ver weg, een herinnering die hem niet meer kon benauwen. Tine's ogen stonden helder, zij moest ook alles van de vorige dag vergeten zijn; hij vroeg het haar en ze knikte. - Het lijkt wel of ik geen pijn heb gehad, antwoordde ze, - het deed eigenlijk ook geen pijn. Het was te veel, maar pijn was het niet. Ze dacht na, hij vreesde even dat ze hem zou vragen wat er met haar was gebeurd. Maar ze zei: - Het was prachtig, ik heb me nog nooit zo groot gevoeld, het was doodgaan en geboren worden tegelijk. Ze lachte, om het plechtige uit haar woorden weg te nemen. - Het was ook een geboorte, maar niet van mij. Hij heeft vannacht nog wel gehuild, maar nu is hij stil. Heb je nog naar hem gekeken?

- Ik ben hier wel drie keer geweest, ik kon niet slapen, en eindelijk ben ik maar naast je gaan zitten.

- Verlangde je naar me?

- Ja. Maar ook naar David.

De oude mevrouw wenkte hem, en hij volgde haar naar buiten. Het huis begon weer te leven; de journalist liet

de koude douche kletteren en zong zichzelf moed in; de metselaar, die altijd in de schuilplaats onder het dak sliep, zette het laddertje buiten en daalde af; beneden sloeg een deur. - Ik heb de dokter laten roepen, zei ze aarzelend, - het kindje bevalt me niet.

- Wat is er dan?, vroeg hij. - Hij is nu toch rustig?

- Hij moet niet rustig zijn, hij moet huilen, zei ze, alsof ze hem wilde terechtwijzen.

Hij voelde een lichte ergernis opkomen om haar toon van alleswetende verpleegster. Maar ze keek hem bezorgd aan, en hij zag dat haar ogen vochtig waren. - U bent een schat, zei hij, - maar u maakt zich te gauw ongerust. U bent moe, is het niet? - De oorlog duurt te lang, zei ze, - ik begrijp niet wat God nog wil. - Dat begrijp ik ook niet, zei hij, - maar ik bedoel het anders. - God zal je roepen als je het minst op hem verdacht bent, zei ze. Hij hield, als alle ongelovigen, niet van de vereenvoudiging van God, maar hij wist dat ze niet poseerde. Haar ernst bedrukte hem niet, hij praatte eroverheen, streek over haar hand die onafgebroken met het koord van haar ochtendjas speelde, en ging naar zijn kamer om zich te wassen. Tom stond naakt voor de wastafel, en droogde zijn armen met een geruite handdoek. Hij schrok, en Kemp zag, zonder het te willen, dat hij besneden was. De jongen kleurde en begon te trillen.

- Ben je klaar?, vroeg Kemp, in een poging de aandacht af te leiden. - Ik moet me ook nog wassen. Ik ben vannacht opgestaan, omdat ik niet kon slapen.

- Lacht u me niet uit?

- Moet ik het doen?

- Iedereen die me gezien heeft lachte me uit, omdat ik anders ben dan de meeste mannen.

- Uitgelachen worden is een eer. Je moet alleen zorgen niet gepakt te worden. Ze zouden je niet geloven als je zei dat je geen Jood was.

Besnijdenis kon over dood en leven beschikken, of het nu was gebeurd om godsdienstige of medische overwegingen. Er zou misschien een tijd aanbreken waarin de onbesneden mannen vervolgd werden, of de linkshandigen, of de mannen die hoge schoenen droegen in plaats van lage, of bruine in plaats van zwarte. Iedere onderscheiding kon de dood betekenen. Maar het was waarschijnlijker dat er op een ogenblik helemaal geen onderscheid meer zou worden gemaakt, omdat er niemand zou zijn om het te maken. Tine had vroeger gezegd dat zij haar zoons wilde laten besnijden, uit hygiënische overwegingen, maar hij geloofde dat niet. Haar wens kon voortkomen uit eenzelfde extatische behoefte als lam te zijn met de lammen en blind met de blinden. Haar neiging tot extase, tot martelaarschap prikkelde hem steeds tot verzet, tot nuchterheid die hetzelfde was als grofheid. Hij had het eerst verward met vrouwelijkheid, later was hij het als een persoonlijke eigenschap gaan zien, maar hij kende toch te weinig vrouwen om er zeker van te zijn. Het was die onzekerheid die hem tot verweer dwong.

Er werd geklopt, de oude mevrouw zei dat de dokter gekomen was. Hij schoot weer in zijn kleren, en liep naar de kraamkamer waar de ander al over de wieg gebogen stond. Tine keek toe, verwonderd en tevreden; hij ging

naast haar zitten en nam haar hand. Het was doodstil, de dokter bewoog zich bijna niet; de stethoscoop gleed nauwelijks zichtbaar over het kleine lichaam. Tenslotte richtte hij zich op, zijn gezicht stond nadenkend, hij scheen het niet meer van belang te vinden het jongetje toe te dekken.

Aarzelend ging hij op het voeteneind van Tine's bed zitten, en na enige stilte vroeg hij of ze naar het kindje had verlangd. De oorlog was geen goede tijd voor zoons, de oorlog was wreed en eiste hun levens. Zij zouden dat zelf ook wel weten, nietwaar?

Hij praatte als een pijproker, met korte tussenpozen om diepzinnig te trekken. Kemp vroeg hem scherp wat hij wilde zeggen.

Nu ja, de goede jaren zouden eens aanbreken, na de zeven magere kwamen de zeven vette, ze waren beiden nog jong genoeg om een nieuwe zoon te krijgen. Na de oorlog, als ze verstandig waren. Geen kleine David, maar een flinke gezonde jongen. Meer troost kon hij hun niet geven.

- Maar waarom troost? Het klonk zo zacht alsof ze het niet aan anderen vroeg, maar aan zichzelf. Het was geen roepen meer, zoals bij de geboorte, het was fluisteren; er was geen ruimte meer voor pijn of voor verdriet, alleen voor stilte.

- De kleine David is gestorven, zei de dokter, omdat hij er nog niet zeker van was dat ze hem had begrepen.

[III]

ZODRA DE BUITENDEUR VAN DE DRUKKERIJ WERD geopend rammelde de troep gebrekkigen luider met zijn beugels, om de bezoeker te vermurwen. Maar die kon zoeken wat hij wilde, ze waren niet te bereiken, geen enkele deur in de lange gang gaf toegang tot de martelplaats. Die lag verscholen achter het kantoor van de administratie, en daar werkten twee achterdochtige mannen en een magere vrouw met grijs haar. Af en toe klonk geschreeuw tussen het metalen gekletter, en pas later werd het onafgebroken gonzen van de electromotoren hoorbaar. Of tastbaar, want men kon het geluid alleen voelen door een hand op de trillende muren te leggen; het leken buizen vol stromend water, of, met rijkere verbeelding, een ademend lichaam.

De kamer van Theo Kemp lag op de eerste verdieping, een klein vertrek met oude prenten van de stad en een lijst van lettertypes. Twee smalle ramen, van boven gerond als in een kerk, zagen uit op de Boogstraat; daartussen was juist plaats genoeg voor de schrijftafel. In een hoek stond een ouderwetse degelpers, een kleine machine van dofzwart ijzer. Het licht was getemperd; de gezichten kregen weinig relief, alleen de sterk geplooide hadden een kans. Van het gezicht van de ambtenaar bleef niet meer over dan een schemerige vlek, een vage herinnering aan een menselijk wezen. Daarnaast was dat van de drukker haast onbescheiden werkelijk, met zijn ver uitspringende neus, scherpe kin en hoekig voorhoofd.

De ambtenaar voegde aan de definitie in zijn opschrijfboekje in stilte een andere toe: een onbeschaafd mens. De ervaringen en gevoelens van de ander waren niet ach-

ter het gezicht verstopt, maar lagen er bovenop. De blik was onbedekt, men kon naar binnen kijken, als in een huis zonder gordijnen. En wat voor huis: smakeloos, zonder enige verfijning, verwaarloosd. De handen waren plomp en onverzorgd, de brede nagels slordig geknipt en vuil. De kleding had geen snit; het jasje zakte uit en de broek hing in kreukels en plooien omlaag. De ambtenaar had het gevoel dat de drukker de herinnering aan de oorlog levendig wilde houden, of tenminste de herinnering aan onrecht en verdriet, en dat trof hem onaangenaam. Hijzelf was niet zo rustig als hij wel wilde. De gebeurtenissen van die morgen verwarden hem. Hij had een kind overreden, de politie achtte hem schuldig, en hij was te laat. Voor het eerst in zijn loopbaan kwam hij ergens te laat, dat maakte hem onzeker. Hij had zijn excuses aangeboden, maar dat was verspilde nederigheid; Kemp had gedaan alsof hij niets hoorde. Dat ergerde hem; als de een volgens de regels speelde moest de ander dat ook doen. Hij had gezegd: - Het gemeentebestuur van mijn stad zou het op hoge prijs stellen als u het aangeboden ereburgerschap aannam. En Kemp had geantwoord: - U praat precies zoals uw gemeentebestuur schrijft. - Natuurlijk, ik vertegenwoordig hier ook het gemeentebestuur. - Waarom praat u niet als mens? - Ik kom hier niet als mens. - Laat u die thuis?

Aan niets had de ambtenaar zo het land als aan dergelijke beuzelachtige gesprekken; zijn vrouw kon ze ook zo voeren, als ze de kans kreeg. Gesprekken dienden om informatie te verstrekken of te ontvangen, niet om gevoelens of verlangens uit te drukken. Hij deed een nieuwe

poging, en zei, met een kleine tactische concessie aan de vraag naar menselijkheid:
- Meneer Kemp, het zou voor mij persoonlijk een voldoening zijn als ik uw toestemming naar mijn gemeente zou kunnen meenemen.

De drukker stond op, en opende in de achterwand van zijn kamer een matglazen raampje. De ambtenaar keek met hem neer in de drukkerij. Lange ijzeren armen grepen een vel papier van een stapel, verborgen het op een onzichtbare plaats, en zwaaiden weer naar het punt van diefstal terug. Hoge zetmachines lieten op de lichtste aanraking van het toetsenbord hun letters vallen, na een belletje met gloeiend lood bespuiten, en raapten ze daarna onaangedaan weer op. De snijmachine toonde zich onbarmhartig voor wie te groot waren; smalle stroken papier dwarrelden op de grond. De typografen droegen gele en grijze stofjassen; sommige hadden brillen op en zagen er geleerd uit, als laboranten. In een hoekje, voor een oude letterkast, kreeg een kleine jongen les; zijn zethaak vulde zich langzaam met het metalen alfabet.

- U zou beter iets voor die jongen kunnen doen, zei Kemp. - Met zijn vader drukte ik in de oorlog het krantje.

- Het spijt me, zei de ambtenaar, - maar dat is niet aan de orde.

- Niet aan de orde, herhaalde Kemp, en hij lachte sarcastisch. Hij sloot het raampje, het geluid verzwakte. - Op dit oude persje deden we dat, zei hij. - Het stond ergens verborgen, niemand wist ervan, alleen hij en ik. We hadden weinig licht, en op een avond kwamen zijn vingers onder de inktrol. Toen hij naar huis ging hielden ze hem

aan, voor contrôle van zijn persoonsbewijs; hij had zijn handen niet gewassen, dat werd zijn dood.

- Het is treurig, zei de ambtenaar.
- Dat is het juiste woord.
- Meneer Kemp, u moet mij niet kwalijk nemen, maar ik kan mij alleen met uw geval bezig houden. Verder gaat mijn opdracht niet.
- U kunt mij niet losmaken van die anderen, al zijn ze dood.
- De doden eren wij op andere wijze. Mijn stad, uw geboortestad, wil u graag het ereburgerschap verlenen. Beschouwt u dat dan als een hulde aan allen die met u in het verzet hebben samengewerkt.
- U praat als een buitenstaander.
- Dat ben ik ook. Niet iedereen kan een held zijn.

Er werd geklopt. Een magere vrouw sloop binnen, met twee kopjes op een presenteerblad. - Mijn vrouw, zei Kemp, zonder op te staan. Ze leek ouder dan hij; haar gezicht was tanig, het haar lag in grijze vlokken om haar hoofd, als vuile sneeuw. - Ik hoorde dat er bezoek was, zei ze met een hoge, kinderlijke stem. - Ik dacht, een kopje thee zal wel in de smaak vallen.

- Zeker, mevrouw, zei de ambtenaar bevangen. Hij was opgestaan zodra ze binnenkwam, en deed herhaalde pogingen zich voor te stellen, maar ze had het te druk met het neerzetten van de kopjes. Hij kreeg de indruk dat ze die bezigheid opzettelijk rekte. Hij betrapte haar er enkele, en later nog vele malen op dat ze tersluiks naar hem keek. Ze schrok niet als hun blikken elkaar kruisten, maar glimlachte aanmoedigend, alsof ze het niet bij dat uitgelokte ogenspel wilde laten.

- Mijn vrouw kan me niet alleenlaten, zei Kemp stroef.

- Ze zou me tot in de hel achtervolgen.

- Daar zou je me eindelijk nodig hebben.

- Dat is de kwestie, zei Kemp. - Mijn vrouw kan niet begrijpen dat een man behoefte heeft aan alleen zijn. Ze denkt dat ze onmisbaar is, maar niemand is onmisbaar.

- Een vrouw wil zich opofferen, zei de ambtenaar wijsgerig.

- Dat heb ik meer gehoord. Maar het is geen opofferen, het is opdringen.

- Je houdt niet meer van me, zei ze; het klonk gedachteloos, alsof ze het al duizendmaal had gezegd.

- Daar loopt alles op uit: je houdt niet meer van me, herhaalde hij, haar stem nabootsend. - Wat is dat: van iemand houden? En dan, hoe moet ik in dit kantoor van je houden, met dat lawaai beneden en die lucht van inkt en papier.

- Daar houd je wel van, zei ze. En toen hij zweeg: - In de oorlog hield je van me.

- Zwijg over de oorlog!

- Toen we ons kindje kregen. Mag ik het u vertellen, meneer? Ik ben moeder geweest. We hebben een zoontje gehad, maar hij is gestorven. Hij heeft maar heel kort geleefd.

- Dat is wel heel tragisch, zei de ambtenaar. Hij voelde zich onbehaaglijk, en keek aarzelend van de een naar de ander. Hij vond het gedrag van Kemp kwetsend, niet voor zijn vrouw, maar voor zichzelf die er getuige van moest zijn. De vrouw kon hij niet veel aanrekenen; ze was sentimenteel, of overspannen, ze hoorde misschien

in een inrichting thuis. Maar misschien kon hij haar gebruiken om de man te overreden, later, want hij was er nog van overtuigd dat hij Kemp op eigen kracht een toestemmend antwoord zou kunnen afdwingen. Zijn middelen waren nog niet uitgeput.

- Hij zou nu tien jaar zijn geweest, zei ze.
- Tien jaar, dat is merkwaardig, zei de ambtenaar afwezig.
- Waarom nu merkwaardig?, vroeg Kemp geërgerd.
- Ik verzoek je vriendelijk om ons alleen te laten, Tine.
- Ik kreeg nog niet de gelegenheid u mijn laatzijn te verklaren, zei de ambtenaar. - Ik was vanmorgen betrokken bij een verkeersongeluk, met dodelijke afloop helaas. Het was hier vlak in de buurt. Het slachtoffer was een jongetje van een jaar of tien, misschien ook iets ouder.
- Mijn kind!, schreeuwde Kemps vrouw.
- Stil toch, zei Kemp, maar zijn stem weifelde. - Zeg niet zulke onzinnige dingen. Ze begon te huilen; hij legde even zijn arm om haar heen, dat moest troost genoeg zijn. - Ze is er nog altijd niet overheen, zei hij tegen de ambtenaar. - Waar gebeurde het precies?
- In de Touwsteeg. Ik reed langs een blinde muur, daar kwam hij onverwacht uit.
- Ik ken daar geen kinderen, zei Kemp nadenkend.
- Het was een achterlijk jongetje.

Kemps vrouw hield op met huilen. Ze veegde snel haar ogen af en wilde iets zeggen, maar de woorden bleven steken. - Ongelukskind, zei Kemp, op een toon van haat en medelijden. - Hebt u zijn moeder nog gezien?

De ambtenaar schudde het hoofd. Hij wilde het gesprek

een andere wending geven, en besloot toch maar zijn toevlucht te nemen tot Kemps vrouw. - Uw man wil zijn geboortestad verloochenen, mevrouw, zei hij glimlachend.

- Het was een hoer, zei Kemp, - speciaal voor landverraders. En zijn vader was politie-agent. Ik weet niet wat hij in de oorlog meer heeft gedaan: kinderen verwekt of Joden vermoord. Om en om, denk ik. Twee jaar na de oorlog was hij gezuiverd, nu is hij inspecteur.

Er werd de ambtenaar veel duidelijk, maar hij liet het niet merken. Hij borg de inlichtingen over de inspecteur in zijn geheugen op; hij zou ze allicht bij de nasleep van het ongeluk kunnen gebruiken, maar hij achtte zich niet verplicht Kemp bij wijze van tegenprestatie over het gedrag van de politieman in te lichten. Hij vierde in stilte een voor anderen onbegrijpelijke kleine triomf. Kemps vrouw reikte hem het kopje thee, dat hij nog niet had aangeraakt; de thee was koud en bitter. Ze scheen alles te hebben vergeten en lachte hem weer toe. Hij vroeg: - Kunt u uw man er niet toe brengen het ereburgerschap en de erepenning te aanvaarden die mijn stad hem wil geven?

- Hij wil het graag, zei ze, en nam hem gedienstig het kopje uit de hand.

- Dan wil hij het niet toegeven.

- Hij wil niets toegeven. Dat was in de oorlog zijn kracht, nu is het zijn zwakte. Zal ik u vertellen hoe het komt?

- Hou alsjeblieft op met dat psychologische gedoe, zei Kemp. Hij wilde er nog iets aan toevoegen, maar de telefoon rinkelde en hij nam de haak op. Hij vloekte en-

kele malen, greep een map van zijn bureau en liep de kamer uit. Maar even later kwam hij terug, en vroeg Tine met hem mee te gaan. Hij wachtte tot ze de kopjes in elkaar had gezet, en liep achter haar de trap af.

Voor de tweede maal die dag zat de ambtenaar alleen in een vreemd vertrek. De geluiden van de drukkerij begonnen weer tot hem door te dringen; hij had ze tijdens het gesprek vergeten. Hij begon te twijfelen aan de goede afloop van zijn missie; Kemp was afwisselend agressief en meegaand, een onevenwichtig mens. Hij moest een methode vinden om daar gebruik van te maken, anders zou hij nog onverrichterzake naar zijn stad terugkeren. Er was het gemeentebestuur veel aan gelegen de drukker het ereburgerschap toe te kennen, niet om menselijke redenen maar om politieke. De ambtenaar wist daar het fijne wel niet van, maar hij had met zijn hogere en lagere collega's toch ernstig het geheimzinnige spel van knipogen, glimlachen en veelbetekenend zwijgen gespeeld dat op buitenstaanders steeds de indruk maakt van diplomatiek verborgen alwetendheid. Zijn chefs hadden hem op diezelfde bedekte wijze laten weten dat het hem geen kwaad zou doen als hij zijn missie met succes vervulde. Ook dat spel had hij meegespeeld; hij wist dat hun halve beloften op niets steunden, maar hij wist ook wat mislukken van de opdracht betekende. Kemps weigering op het schriftelijke verzoek van de gemeente was onverwacht gekomen; het was nog nooit gebeurd dat iemand voor een dergelijke eer had bedankt. Zijn briefje van drie regels was van hand tot hand gegaan, telkens weer geparafeerd en van opmerkingen voorzien; de laatste kantteke-

ningen hadden steeds dringender aangestuurd op een persoonlijk bezoek aan de weerspannige, en de hleesbare eindparaaf had die suggesties goedgekeurd en daarbij de naam genoemd van de ambtenaar met bijzondere opdrachten.

Hij merkte niet dat Tine Kemp binnenkwam. Hij schreeuwde het uit toen ze haar handen voor zijn ogen legde, en het kinderspelletje speelde van: Rara wie ben ik? - Dat kunt u niet doen, mevrouw, zei hij, toen ze hem had losgelaten en hij zich enigszins had hersteld. - Ik heb toch lekker gezien dat u een mens bent, zei ze, alweer als een kind, en zonder enige spijt. - Ik begrijp niet dat ik hier steeds het bewijs moet leveren een mens te zijn, zei de ambtenaar afgemeten. - Uw man wilde me daar ook al toe dwingen. Ik heb hem gezegd dat ik hier ben gekomen als ambtenaar, en dat wil ik tegenover u graag herhalen.

Ze was tegenover hem gaan zitten, op het krukje dat voor de degelpers stond. Ze zat ineengedoken, alsof ze zich zo klein mogelijk wilde maken; maar haar ogen haakten zich aan hem vast, het kon ook zijn dat ze zich kromde om een sprong voor te bereiden. Haar ogen waren jong en oud tegelijk, brandend en al geblust, levend en dood. Het leek of ze tussen die twee aarzelde, misschien liepen dood en leven voor haar al onontwarbaar dooreen. De ambtenaar was bang voor haar en verbrak het zwijgen. - Uw man kreeg een onaangename tijding door de telefoon, leek het wel. Er zal toch niets ernstigs zijn gebeurd?

- Er zal wel weer een order zijn mislukt, zei ze zonder

interesse. Hij laat de boel verlopen, en ik krijg niet te eten.

- Is hij geen goed zakenman?

- Hij wil het niet zijn, hij voelt zich er te hoog voor. Hij denkt dat hij zijn vrienden verraadt als hij zakelijk is.

- Zijn vrienden?

- Uit de oorlog, die dood zijn.

- Ik begrijp het niet, mevrouw.

- In de oorlog was niemand zakelijk, in het verzet bedoel ik. Er was vriendschap, en niemand kreeg geld. En nu wil hij dat het nog zo is, hij wil altijd nog oorlogje spelen.

Het kinderlijke was uit haar stem weg; ze sprak langzaam en vlak, alsof ze bezig was de rekening op te maken van een leven dat haar niet meer raakte. De ambtenaar begreep niets van wat ze had gezegd, maar hij wilde in geen geval dat ze hem weer zwijgend ging zitten aankijken, en hij vroeg verder.

- Weet u, mevrouw, waarom hij het ereburgerschap niet wil aanvaarden? Of wil hij het eigenlijk wel, zoals u gezegd hebt?

- Hij wil niets dat hem aangeboden wordt. Hij wil zich geen goed laten doen. Hij wil alles veroveren.

- Een moeilijk mens, zei de ambtenaar, zijn eigen notitie in het opschrijfboekje bevestigend.

- Hij wil ook niet meer bij me zijn, 's nachts. Hij wil me geen kindje meer geven.

- Stil toch mevrouw, zei de ambtenaar. - U mag daar niet zo over praten tegen anderen, dat is niet behoorlijk. Als u zo doorgaat ben ik verplicht te vertrekken.

Ze hoorde niet wat hij zei, ze was gaan huilen. Ze woelde haar grijze haren los, die hingen voor haar gezicht, de sneeuw was aan het smelten. Ze huilde haast geluidloos, af en toe klonk een kleine snik op. De ambtenaar durfde niet naar haar te kijken en niet te spreken. Hij reikte voorzichtig naar zijn actetas, die naast zijn stoel stond, en legde hem op zijn knieën. Hij wist niet waarom hij het deed, maar het gaf hem een gevoel van bescherming. Het gekletter uit de drukkerij hield plotseling op, hij hoorde Kemp schreeuwen en daarna een verward geluid van door elkaar pratende stemmen. Hij stond behoedzaam op en ging voor een van de ramen staan. Er schuifelde een oude man voorbij; om de drie passen stond hij stil, bewoog het hoofd alsof hij aan iets twijfelde, en vervolgde zijn weg. Het kon dezelfde man zijn geweest aan wie de ambtenaar de weg had gevraagd, en dan was het ook de man die alles ontketend had. Maar met al zijn eerbied voor systemen geloofde de ambtenaar niet dat het leven volgens een plan verliep. Het leven was voor hem een aaneenschakeling van losse gebeurtenissen, of kleine groepjes van gebeurtenissen, toevalligheden zonder enig verband. Maar ook aan het toeval geloofde de ambtenaar niet, want dat veronderstelde weer een systeem. Het samenspel van oorzaak en gevolg erkende hij, maar dat was telkens weer een geïsoleerde combinatie, van continuïteit kon geen sprake zijn. Het leven was verdeeld in dagtaken; als de ene verricht was begon de andere. Het enige verband was de tijd, en zelfs die kon de ambtenaar niet als bindend element beschouwen. Zijn aanwezigheid in het kantoor van de drukker was een onaange-

name plicht, maar hij zou op een ogenblik ten einde zijn, en dan begon een nieuwe. Alle dingen gebeurden buiten hemzelf, hij kreeg een opdracht, die droeg hij mee in zijn actetas, en als hij vervuld was werd hij afgelegd. Geslaagde opdrachten betekenden goedkeuring, soms een kleine salarisverhoging aan het eind van het jaar; mislukte leidden tot afkeuring, soms tot overplaatsing. Beide waren de ambtenaar overkomen, buiten zijn schuld. Hij kon niets en niemand dwingen, hij kon alleen zijn plicht doen en daaraan onttrok hij zich niet. Hij wist dat een weigering van Kemp voor hemzelf degradatie kon betekenen, en het was dus zaak alle middelen te gebruiken die een ambtenaar ten dienste staan om hem te overreden. Maar persoonlijke middelen waren verboden; het zou hetzelfde zijn als rechtspraak die voortkwam uit gevoelsoverwegingen. Waar zou de ambtenaar blijven als hij de mens liet spreken? Kemp had dat uitgelokt, en nu was het zijn vrouw die het uitlokte. Het was hetzelfde als een poging tot omkoperij, al moest hij toegeven dat er geen opzet aanwezig was.

Hij voelde zich rustiger worden en waagde een opmerking. - Ik hoop dat uw man niet te lang meer zal wegblijven, zei hij. - Mijn tijd is beperkt. Wat denkt u, mevrouw?

- Bent u getrouwd?, vroeg ze.
- Ja mevrouw.
- Hebt u kinderen?
- We hebben een zoon, hij studeert rechten.
- Houdt u van uw vrouw?
- Ik zou liever niet op deze manier verdergaan, mevrouw,

zei de ambtenaar beslist, maar niet onvriendelijk. Hij voelde zich volkomen zeker van zichzelf; de verwarring om wat er die dag was gebeurd had zich opgelost. De dood van het jongetje greep hem niet meer aan als hij eraan dacht; het was een feit geworden, verleden tijd. Het onderzoek dat de politie nog zou instellen maakte hem niet meer bezorgd, nu hij van de relatie tussen het kind en de inspecteur op de hoogte was. Hij betwijfelde zelfs of het zou worden voortgezet. Hij keek Tine Kemp onbevreesd aan, en weerstond vanuit zijn veilige verschansing haar brandende blik. Daarin had het leven het met zekerheid van de dood gewonnen, hij was te vol verdriet en onbegrepen verlangen. De ambtenaar nam zich voor om alles wat ze zei over zich heen te laten gaan, en alleen antwoord te geven als zij een prikkel nodig had om verder te gaan.

- Ik zou uw vrouw wel eens willen zien, zei ze. - Ik kan direct aan vrouwen zien of ze bevredigd zijn of niet; als je het zelf niet bent is dat niet moeilijk. Aan mannen zie ik het trouwens ook, ze worden mager en onrustig. Voor u is het geen punt, u weet niet eens wat het is, u vraagt zich niets af als u bij uw vrouw bent, u bent te egoïst om van iemand te houden.

- Mevrouw, mevrouw, kon de ambtenaar toch niet nalaten te zeggen, maar hij begreep niet wat ze bedoelde.

- Domme vrouwen zijn altijd bevredigd, vervolgde ze nadenkend, zonder op hem te letten. - Hoe dommer je bent hoe makkelijker het gaat; dan vraag je je niets af, en dan gebeurt het. De moeder van het jongetje dat u vermoord hebt...

- Mevrouw!

- U hebt hem toch vermoord? U denkt dat het uw schuld niet is, maar het is natuurlijk uw schuld. Iemand die auto rijdt heeft het recht van de sterkste, en de sterkste heeft altijd schuld.

- Het is onzin, zei de ambtenaar verontwaardigd, voorzover hij dat kon zijn. Maar hij voelde dat hij zich moest verdedigen, voor eventuele getuigenissen als het ongeluk tot een proces zou leiden.

- Het was een hoer, zei mijn man, en dat was ze ook. Maar wat geeft dat, als je bevredigd kunt worden? Ik zou ook wel een hoer willen zijn, in gedachten ben ik het al, maar verder durf ik niet. Als ik zeker wist dat ik er een kindje door zou krijgen, dan zou ik het doen. Maar zoiets weet je nooit zeker.

Ze begon weer klaaglijk te huilen, en de ambtenaar zweeg. Hij wilde niets meer zeggen; hij wist zeker met een krankzinnige te doen te hebben. Hij hoopte dat Kemp niet lang meer op zich zou laten wachten; de toestand werd ondraaglijk. Hij was niet bang meer voor haar, hij ontweek haar blikken alleen uit beleefdheid, omdat het niet paste naar een krankzinnige te kijken, evenmin als naar een gebochelde of een manke. Het was wonderlijk dat iets van dankbaarheid tegenover zijn eigen vrouw hem begon te vervullen; hij dacht nooit aan haar als hij haar niet zag.

- Een keer maar heb ik het gevoeld, zei ze, - dat was toen we David maakten, in de oorlog. Later nooit meer, hij heeft nooit meer tijd voor me gehad, hij houdt niet meer van me. Soms denk ik dat hij ons kind vermoord

heeft. Het was nog warm toen ik het voor het laatst heb gevoeld, en het rook naar paddestoelen, precies zoals de oude mevrouw had gezegd. Maar toen heeft hij het van me weggenomen, en hij is het gaan begraven. Ik heb het zelf gezien, zonder dat hij het wist. Ik zag het uit mijn bed; hij liep ermee de tuin in, hij had het in een kistje gestopt, een margarinekistje. Het had gesneeuwd, bij de bomen lag de sneeuw het dikst; hij zette het kistje naast een spar, en begon te graven. De grond was hard, dat hoorde ik. Toen het gat klaar was ging hij op zijn knieën liggen en legde het kistje erin. Ik moest zo verschrikkelijk huilen dat ik niets meer zag, en de volgende dag was alles weer dichtgesneeuwd.

- U moet daar niet meer aan denken, zei de ambtenaar zakelijk, maar hij had aandachtiger geluisterd dan hij zichzelf wilde toegeven. Het is al zo lang geleden, mevrouw.

- Als hij het nu eens levend begraven heeft?, fluisterde ze.

- Mevrouw toch!, zei de ambtenaar, en het kostte hem moeite zijn schrik om die veronderstelling achter een bestraffende toon te verbergen. Ze glimlachte onverwacht, en zei plagerig: - Nu heb ik weer gemerkt dat u een mens bent. En toen hij in verwarring zweeg, vroeg ze smekend: - Wilt u me dan niet een kindje geven?

De deur ging open en Kemp kwam binnen. Hij overzag de situatie en vroeg: - Heeft mijn vrouw het u lastig gemaakt? De ambtenaar kon niet antwoorden; hij knipte het slot van zijn tas open en dicht, en tuurde op zijn horloge zonder iets te zien. Tine stond op, streek vlak langs hem heen en verliet de kamer. Kemp sloot de deur en ging aan zijn bureau zitten. De gemartelden in de druk-

kerij zwegen; er werd gezongen, de werkdag was voorbij.

- U hoeft mij niet te vertellen wat ze gezegd heeft, zei Kemp zonder enige aarzeling. - Het hoort allemaal bij haar kwaal. Ze is nooit over de dood van het kind heengekomen; het enige dat haar kan helpen is een nieuw kind, maar dat heeft de dokter afgeraden.

- Het is tragisch, zei de ambtenaar machteloos.

- U vindt alles treurig en tragisch, zonder dat u zich er in verdiept, zei Kemp. - Ik neem u dat niet kwalijk, het hoort misschien bij uw beroep. Als u zich werkelijk met die dingen bezighield zou u zulke woorden niet gebruiken.

- Ik zeg niet alles wat ik denk, meneer Kemp.

- Waarom niet? Bovendien, als u dat dan met alle geweld wilt, er zijn honderden dingen die veel tragischer zijn. Mijn vrouw en ik hebben de strijd gekozen, en de konsekwenties erbij. Maar die millioenen vermoorde Joden, wat hadden die gedaan? Een kromme neus, besneden zijn, dat is blijkbaar reden genoeg voor moord. En zulke dingen gebeuren nog. Bent u anti-semiet?

- Daar wens ik niet op te antwoorden.

- Wat hebt u in de oorlog gedaan?

- Ik heb gezorgd dat mijn vrouw en zoon te eten kregen.

- Dat is mooi. En wat hebt u daarvoor moeten doen?

- Ik ben zulke vragen niet gewend, meneer Kemp. Maar als u het weten wilt, ik ben al twintig jaar bij de gemeente werkzaam.

- Doorgewerkt dus, de ariërverklaring getekend, en wie weet wat nog meer. U bent een verstandig mens.

Zijn sarcasme ontging de ambtenaar niet, maar hij zweeg. Zijn geweten was rustig; zijn Joodse collega's hadden hem zelf geadviseerd te tekenen, zijn chefs waren politiek betrouwbaar geweest. De zuiveringscommissie had niemand van hun bureau schuldig verklaard aan samenwerking met de bezetter. Kemps toespelingen completeerden voor hem het beeld van de onbeschaafde emotionele mens, die voor het spuien van zijn mening de omgangsvormen vergat.

- Ik ben op het ogenblik net zo verstandig als u toen, vervolgde Kemp. - Ik druk dingen die ik vroeger ongelezen geweigerd zou hebben, alleen omdat ik de bron kende. Vodden van politieke partijen, met leuzen over bewapening van Duitsland, vrije concurrentie, groteremogelijkheden voor beleggingen van industriëlen die hun geld kwijt moeten. Ik walg van mezelf, maar ik doe het, om mijn vrouw te eten te geven, om niet helemaal failliet te gaan.

- Een compromis is geen schande, zei de ambtenaar. - Het kan van wijs inzicht getuigen, en van volwassenheid.

- Dat houd ik mezelf ook voor, maar in de oorlog was ik anders. Soms lijkt het leven van toen me makkelijker dan nu; er was geen tijd om te overdenken, dus ook niet om te twijfelen of bezorgd te zijn.

- Ik geloof dat we geen van allen naar die tijd terugverlangen, meneer Kemp.

- Naar die tijd niet, nee, maar welnaar een tijd waarin weer roekeloos geleefd kan worden. Naar eigen maatstaven.

- Dat is gevaarlijk, zei de ambtenaar voorzichtig.

- Dat bedoel ik juist. Er is geen gevaar meer, geen hon-

ger, geen razzia's, tenminste niet dicht bij de deur, en dat maakt slaperig. De mensen zijn met zichzelf bezig, in plaats van met elkaar. Er is weer tijd voor neuroses, voor onanie. Er is weer orde.

- Dat moet toch ook?, zei de ambtenaar.

- Van binnenuit, niet van buitenaf, niet opgelegd door de kerk of de staat. Als de mensen zelf niet op orde zijn is iedere orde die wordt aanbevolen misdadig.

Hij voelde zijn eigen zwakte, het leek erop of hij het opperste individualisme preekte, en dat was juist wat hij niet wilde. Hij wilde een opperste verantwoordelijkheid, niemand mocht zich laten drijven op een stroom van onbekende oorsprong en met onbekende monding. Hij probeerde het nog eens, en zei:

- U vertegenwoordigt voor mij een orde die ik verwerp.

- Ik vertegenwoordig mijn gemeente, zei de ambtenaar neutraal. - In zekere zin een staat in het klein, de geordende samenleving in elk geval. Hij had het goed geleerd, en zei het zonder ophef. Het was een axioma van dezelfde orde als: God bestaat. Toch zou hij die twee niet op een lijn stellen. Gods almacht aanvaardde hij, maar bestuursalmacht niet; dat hield een ondergeschikte positie van de samenleving in. Hij beschouwde die twee: gemeente en samenleving als hetzelfde. Zonder ordening kon niets bestaan, dus het bestaan was die ordening zelf. Het was een sluitende redenering, die hem ontoegankelijk maakte voor iedere andere opvatting. Hij begreep het andere niet, hij begreep Kemp niet. Het was ondenkbaar dat iemand tegen zijn ordening zou ingaan, dat iemand de chaos zou verkiezen.

- Die ordening van u is niets anders dan plaatselijk chauvinisme, zei Kemp. - Of nationalisme, en dat is hetzelfde als rassenhaat en oorlog. Gelooft u werkelijk dat de mensen hetzelfde willen als de gemeente of als de staat?

- Jazeker, zei de ambtenaar, - als het verstandige mensen zijn. Wij willen alleen het goede voor onze burgers. Het goede kan voor een bepaalde groep wel eens minder prettig zijn, maar daar is niets aan te doen. Hij dacht even na, en keek tersluiks op zijn horloge. - Mijn gemeente is u dankbaar voor wat u in oorlogstijd voor het hele land hebt gedaan, meneer Kemp. Daarom wil zij u onderscheiden. Staat uw beslissing al vast?

Kemp zweeg. Hij hoorde de deur van de zetterij nadenkend dichtgaan, en wist dat de voorman-zetter op zijn langzame manier was vertrokken. Hij was de enige met liefde voor het bedrijf, al was het een versteende liefde. In gedachten zag hij hem de hoezen over de grote machines rechttrekken, de schakelaars nog even controleren, het werk voor de volgende dag sorteren. Er was weinig meer te sorteren, de drukkerij verliep. Het verontrustte Kemp niet, het bevestigde zijn stelling dat het hem en de zijnen na de oorlog slecht zou gaan; zij zouden als het kwade geweten worden beschouwd van de vele vooraanstaanden die zich in oorlogstijd verborgen hielden of zachtjes collaboreerden om sterk en onbeschadigd het land in vredestijd te kunnen dienen. Het was een stelling die hij in de oorlog al verkondigde, die hem op wonderlijke wijze een rechtvaardiging leek van wat hij deed. Alsof dat gerechtvaardigd moest worden! Maar dat was het niet; het kwam voort uit de zekerheid dat hijzelf na

de oorlog niet meer voor zijn bestaan zou kunnen vechten. Het uitmoorden van de Joden was niet zinloos zolang hij hun dood nog kon wreken, het was voorwaarde voor het verzet; zodra dat zou ophouden zou er een terugval zijn in een vacuum, ieder verder leven zou volstrekt zinloos zijn. Hij kon het niet verklaren, maar hij wist dat het zo zou gaan: niet de zinloosheid als luxe, maar als consequentie, als programma.

Het was dus zo gegaan. Hij verweet het zichzelf nog wel, het was niet moedig, niet mannelijk, hij was een kind dat bleef mokken. Maar hij kon geen tegenkrachten meer vinden, hij zakte verder weg, iedere verbetering van welstand in zijn omgeving was verkregen ten koste van de anderen, niet van de levenden maar van de doden; het was genoeg om iedere vooruitgang te haten. Alle maatschappelijke opbouw was individuele afbraak. Alleen een onmenselijke tuinman kon vruchten kweken op het graf van een vermoorde.

Als hij aan Tine dacht werd zijn zelfverwijt het sterkst, maar het was te zeer vermengd met zelfbeklag om bouwstof te kunnen zijn. Hij wilde of durfde zich niet te verdiepen in de oorzaak van haar erotische verlangens, en hij was de arts dankbaar geweest die hen voor het verwekken van kinderen had gewaarschuwd. Het bespaarde hem veel: het overwinnen van een sexuele lusteloosheid, onrust over het gevoel dat ze zijn begeerte niet meer wekte. Hij sloot zich voor haar af, haar radeloze pogingen de sleutel te vinden deerden hem niet. Haar eerste uitbarsting na het ontslag uit de kliniek had hem nog verontrust; hij had haar psychiater geraadpleegd, maar die

had hem geadviseerd haar af te leiden. Hij had dat middel gaandeweg tot doel verheven. Verergering van haar toestand had alleen maar intensivering van dat afleiden tot gevolg; hij was daarin buitengewoon vindingrijk geworden, zonder te beseffen dat hij zichzelf afleidde.

De ambtenaar stond op. - Het spijt me, zei hij met een gezicht zonder enige uitdrukking. - Voor uw vrouw spijt het me ook. Ik geloof dat het goed voor haar zou zijn als u toestemde. Hij keek even rond en voegde eraan toe:

- Over uw bedrijf spreek ik niet eens.

- U bent een hond, zei Kemp grof. - Maar u brengt me op een idee. Ik zal een paar dagen in mijn geboortestad gaan rondkijken; een korte huwelijksvacantie zal zeker goed zijn voor mijn vrouw.

- U bedoelt dat u daar misschien tot andere gedachten zult komen, zei de ambtenaar zo achteloos mogelijk, en hij begon met zorg zijn jas aan te trekken.

- Ik walg van u, en van mezelf, zei Kemp. - Ja, dat bedoel ik.

De ambtenaar onderdrukte een tevreden glimlach. Hij nam zijn tas, en vertrok na een beleefd afscheid. Hij voelde zich niet in het minst beledigd door Kemps gedrag, hij had na lange strijd een overwinning behaald op een moeilijke tegenstander. Met welbehagen begon hij aan de innerlijke formulering van de vage bewoordingen waarin hij zijn chefs op de hoogte zou stellen van Kemps veranderde houding. Het werd een formulering vol verzwegen veronderstellingen en sprekende mimiek.

[IV]

DE DERTIEN OMFLOERSTE LAMPEN VAN HET CONcertgebouw legden hun maanlicht op het orkest. Strijkers en houtblazers vingen het op, het flatteerde hen, ze wilden het niet meer afstaan, koper en slagwerk moesten het met de weerschijn doen. Maar het publiek op het podium eiste zijn deel op, de vrouwen lieten het vrij in hun haren en over hun borst spelen. De oogkassen van de mannen vulden zich met schaduw, hun blik bleef verborgen voor wie in de zaal zaten. De schedel van de dirigent glansde, hij was door zijn wilde haren heen, zijn gebaren waren eerbiedig en terzake, als van een priester.

Dr Herman Bastide maakte een kleine aantekening; het tempo van de dirigent leek hem te traag. Hij meende zich te herinneren dat de componist bepaalde aanwijzingen had gegeven, hij zou het thuis nakijken. Het programmaboekje vermeldde niets van enige waarde, het was het gewone oppervlakkige stukje met enkele algemeenheden over de bouw van de compositie, een analyse voor de onnozelen. Hij ergerde zich daar al jaren aan, en had er in de krant ook wel over geschreven, hoewel zoiets misschien niet in een critiek paste. Maar wat dan wel? Critiek was informatie.

Naast hem sliep zijn collega van het liberale blad. Hij was te oud voor het werk, te oud voor muziek, maar zijn critieken verrieden niets. Die waren nog steeds onbarmhartig, vermoedelijk omdat ze de uitvoeringen van twintig jaar geleden bespraken, uit de tijd toen hij nog jong was en wakker bleef. Of uit een behoefte aan wraak, omdat het slapen hem met schuldgevoelens bezwaarde. Bastide nam het hem kwalijk, maar hij had een zwak voor hem;

het zwak van de knappe schooljongen voor de domme. Er sliepen overigens meer mensen, alsof Bruckner slaappoeder uitstrooide. Het verschijnsel deed zich bij de uitvoering van zijn werk vaker voor; Bastide vroeg zich af of het de moeite waard zou zijn er eens een artikel aan te wijden.

Zijn collega van de socialistische krant bleef waaks, als altijd. Een kleine man met het brede voorhoofd van een wijsgeer. Hij componeerde onbegrijpelijk, het werd dus diepzinnig genoemd of belangrijk. Belangrijk op zichzelf, of voor iets anders? Bastide wist het niet en wilde het ook niet weten; de tijd alleen kon het belang van kunstwerken uitwijzen, al vergiste die zich ook nog vaak genoeg. Over Bruckner was hij het niet met zichzelf eens; er was, afgezien van de slaap, een algemene verering gaande die achterdocht wekte. De inhoud van zijn muziek rechtvaardigde de lengte meestal niet, maar er waren melodieën die de hemel openden. Misschien was hij te weinig critisch, niet universeel genoeg, of te katholiek; geloof was een anti-muze. De wijsgerige criticus had gezegd: Bruckner, Reger, Brahms, dat is allemaal impotentie, een eindeloze coitus zonder bevrediging.

Hij zat weer naast die onaantrekkelijke vrouw, een nieuwe vriendin waarschijnlijk. Bastide had zich aan het begin van zijn volwassenheid voorgenomen nooit iets of iemand te veroordelen; hij deed het dagelijks zonder het zich bewust te zijn. Hij wees af wat hij niet begreep, hij moest het andere eerst volledig verkend en veroverd hebben om het te kunnen vertrouwen, hij vreesde wat hij niet beheerste. Hij was nooit partij, hij was de eeuwige

beschouwer; om dat te kunnen blijven hanteerde hij een ingewikkeld systeem van scepsis, wantrouwen en onverschilligheid dat hij met grote intelligentie voor wijsheid kon laten doorgaan. Het was een vrijwel onneembare verdedigingslinie, opgeworpen om een onbekende en misschien wel onbestaande citadel.

In de pauze kon hij de ander niet vermijden. De vrouw heette Mirjam Israëls, ze was journaliste aan dezelfde krant. - Ik maak sociale reportages, zei ze, - ik ben nu materiaal aan het verzamelen over de concertbezoeker. Bastide deed verbaasd; moest muziek ook al in de sociale hoek gezet worden? - Een concert is ook een maatschappelijk verschijnsel. Ze had een mannelijk gezicht, met een sterk gebogen mond die voortdurend iets bitters scheen te proeven. De ogen, iets te bol, verwonderden zich daarover; het was nog de vraag of die verwondering de bitterheid gold, of de hardnekkigheid waarmee de mond eraan proeven bleef.

- Hoe vond je Bruckner, Bastide?
- Hij nam het zo langzaam.
- Ja, te langzaam. Er staat ma non troppo. Traagheid wordt vaak versleten voor diepzinnigheid; geef mij maar snelheid. Je weet dat ik niet van Bruckner houd.
- Ja. En u, juffrouw Israëls?
- Het duurt allemaal zo lang.
- Mahler nam ook de tijd!
- Als hij iets te zeggen had.

Ze keek hem hard aan, de mond proefde sterker. Hij voelde zich doorzien, zonder te weten wat ze ontdekt had. Zijn anti-semitisme was hetzelfde als zijn algemeen

wantrouwen tegenover mensen; hij herkende het een noch het ander.

De koffiekamer liep vol. De bezoekers die snel bezit hadhad genomen van de stoelen betreurden hun veroveringslust: het uitzicht werd volgebouwd met donkere gestalten, die in het gesprek en het bekijken van elkaar rusteloos van de ene voet op de andere vielen. De kelners riepen en stootten zich door de menigte heen, zetten haastig de kopjes neer en eisten meteen betaling. Bastide kon tussen twee ruggen door het starende gezicht van zijn ontwaakte buurman zien; hij voelde behoefte aan een gesprekje met hem, over niets.

- Voel je ervoor, Bastide?

- Wat bedoel je, waarvoor?

- Mirjam vroeg of ze jouw mening over de concertbezoeker ook eens zou mogen horen.

- Ik heb geen mening, zei hij afwerend. - Ik schrijf over de muziek, niet over de mensen.

- Geen concert zonder publiek, zei Mirjam. - Het interesseert me toch erg hoe u erover denkt. Ik geloof dat u een bepaalde groep vertegenwoordigt.

- Een groep die steeds kleiner wordt, zei Bastide, ondanks zichzelf. Hij vroeg zich af of zij hetzelfde bedoelden; de definitie moest maar van haar kant komen. Het kon zijn dat de ander haar van alles over hem had verteld, en dan wist ze ook hoe tegenstrijdig hun opvattingen waren. Bastide schreef zijn recensies voor de mensen die het concert gehoord hadden, als hij ze tenminste niet voor zichzelf schreef; zijn collega schreef voor de mensen die thuis waren gebleven. Dat hoefde in de krant niet

tot uiting te komen, maar het was een symptoom van hun verschillende geaardheid. Nog een symptoom: de ander haalde de moderne componisten binnen, Bastide liet ze aan de deur staan. Hij wees ze niet af, hij moedigde ze niet aan; hij bleef vormelijk en verder moesten ze maar weten wat ze deden.

- We missen je op onze bijeenkomsten, zei de ander.

- Wat zouden jullie aan me hebben, zei Bastide, met de bescheidenheid van de hooghartige.

- Het is toch belangrijk dat de critici van tijd tot tijd met elkaar spreken. Er is te weinig uitwisseling tussen ons. We denken over een internationaal congres, hier in de stad; jouw naam is genoemd bij de voorbereiding.

- Wat moet daar nog besproken worden?, vroeg Bastide, met zo min mogelijk cynisme. - We beïnvloeden elkaar toch al te sterk; de critiek moet onafhankelijk blijven. Ik schrijf zus, jij zo; maar als we allebei zus of zo gaan schrijven, wat blijft er dan nog over van onszelf?

- Je doet of we geen zelfstandig oordeel hebben, Bastide. Ik herinner me niet dat wij ooit hetzelfde hebben beweerd in onze kranten.

- We spreken elkaar ook zelden; dat wilde ik juist beweren. Erasmus est homo pro se, dat zei een van zijn tijdgenoten. Het is al een oud verlangen dat de mensen op zichzelf willen blijven.

- Ik begrijp niet dat je zo bang bent je individualiteit te verliezen, zei de ander, na een trek aan zijn pijp. - Als je die niet kunt bewaren in gezelschap, dan is hij toch niet bijzonder krachtig. Noteer de datum van onze volgende vergadering nu even.

Bastide voelde zich beledigd, maar wilde tegenover de journaliste niets laten blijken. Hij vond toch al dat hij onhoffelijk was geweest door zich uitsluitend tot haar partner te richten. Hij haalde uit zijn binnenzak een envelop, om daar de gevraagde notitie op te maken. Het hoekige handschrift was hem het eerste ogenblik vreemd, maar even later herkende hij het: het verzoek van een onbekende zijn geboortehuis nog eens te mogen zien, het huis waarin Bastide al jaren woonde. Hij had nog niet geantwoord, maar nam zich voor het nog diezelfde avond te doen.

- Hoe komt u daaraan?, vroeg de journaliste haastig; er was iets in haar stem dat Bastide ervan weerhield een scherp antwoord te geven. Ze keek gespannen naar de envelop, en stak haar hand al uit om hem aan te pakken. Beide mannen zwegen en keken haar aan, Bastide twijfelend, de ander verbaasd en geïnteresseerd.

- Het is een brief van iemand die ik niet ken, zei Bastide tenslotte.

- Van Theo Kemp, zei ze. - Dat handschrift zou ik uit duizenden herkennen. Ik wist niet dat hij nog leefde, ik dacht dat hij gefusilleerd was.

- Gefusilleerd?, zei Bastide verontwaardigd. - We leven in een beschaafde maatschappij, juffrouw Israëls.

- Misschien, maar tien jaar geleden zeker niet.

- Tien jaar geleden?

- In de oorlog.

- Jaja, in de oorlog, zei Bastide nadenkend, alsof hij praatte over iets dat hem ontgaan was. In werkelijkheid werd hij er niet graag aan herinnerd; dat was ook de reden waar-

om hij de brief nog niet had beantwoord. De oorlog was voor hem verleden tijd, en verloren tijd.

- Wilt u me niet iets meer over hem vertellen?, vroeg ze dringend. De ander had zich geëxcuseerd, hij moest een jonge componist te woord staan die al enige tijd zijn aandacht had getrokken. De foyer leek nog voller te zijn geworden, maar de rook verzachtte alle omtrekken, dat schiep weer ruimte. Bastide had het gevoel methaar op een eiland te staan, een gevoel dat zij hem verschafte door haar spanning om wat hij te zeggen had. Hij had niets te zeggen. Hij had een brief ontvangen van meneer Kemp, die beweerde geboren en getogen te zijn in het oude huis waar hij, Bastide, woonde. Bepaalde redenen, die gedeeltelijk met de oorlog hadden te maken, dwongen hem zijn geboortegrond nog eens op te zoeken. Hij wilde zich mondeling graag nader verklaren, en hoopte dat de bewoners zo goed zouden zijn hem daartoe in staat te stellen.

- En wat antwoordt u hem?

- Hij mag natuurlijk komen; die verlangens naar de eigen jeugd moeten ontzien worden.

- Ik merk wel dat u hem niet kent. Of hij zou totaal veranderd moeten zijn. Hij was zonder enige sentimentaliteit, en dapper, als het om daden ging. Maar verder was hij een kind, onvolgroeid, een jongen die om zijn moeder riep als hij bij een vrouw was. Ik heb het nooit begrepen. Alles wat je doet moet toch eerst gedacht zijn, maar ik heb hem nooit zien denken.

- Hij is geen intellectueel?, vroeg Bastide, met geaffecteerde aarzeling. Hij verborg zijn verbazing over haar mededeelzaamheid.

- Wat verstaat u daaronder?
- Nu ja, iemand die geestelijke arbeid verricht.
- Nee, zieleherder is hij niet.
- U begrijpt me wel, zei Bastide geprikkeld. - Mensen zoals u en ik.
- Bastide est homo pro se, zei ze spottend.

Ze was scherp, Joods scherp, dacht hij er ogenblikkelijk bij. Het was overigens niet de scherpte die hem stak, maar de tactloosheid waarmee hij werd gehanteerd. Gebrek aan tact was een van de eigenschappen die hem tegen Joden innam; hij ging niet na wat tact was. Hij zou nooit tot de conclusie komen dat tact een overgeleverde afspraak was van een bepaalde klasse, niet een werkelijk gevoel, maar een stilzwijgende overeenkomst waarvan alle andere kasten waren uitgesloten, en waarvoor ze niettemin eerbied moesten tonen. Maar meer dan door haar tactloosheid werd Bastide gehinderd door zijn eigen uitspraak: mensen zoals u en ik. Hij had haarmee, zonder haar te kennen, in zijn kring getrokken; hij vreesde dat hij niet voldoende afweer zou vinden als zij daarvan gebruik zou maken. Het was een oude fout van hem: de tegenstander binnenhalen, niet eens uit berekening, maar uit angst. Hij erkende in haar zijn meerdere, hij vreesde een aanval op zijn verdedigingslinies, hij moest zelf een gat in zijn defensie maken om haar te misleiden.

Het bleef een tijdje stil tussen hen; hij knikte werktuiglijk tegen enkele bezoekers die hij moest kennen, zij stak een sigaret op. Haar bewegingen waren vast en zuinig, ze moest iemand zijn van orde en zelftucht. Ze was niet onvrouwelijk, maar ze droeg een mannelijke wapenrus-

ting. Het was geen toeval dat ze niet bij de millioenen vermoorde Joden hoorde, het was haar eigen wil alles te overleven wat haar dood wilde. Bastide was geen partij voor haar, ze voelde hem niet eens als tegenstander, ze verbaasde zich alleen licht over het feit dat individualisten als hij nog bestonden. Maar ze was wel geschokt door de tijding over Theo Kemp, en meer nog door het uitblijven van iedere belangstelling voor haar bestaan. Zij was in dat opzicht overigens even schuldig als hij; het was voor geen van beiden een excuus aan te nemen dat de ander wel niet meer zou leven. Dat had toch tenminste onderzocht kunnen worden. Maar voor haar was zijn dood zeker geweest; hij zocht zijn vernietiging op, hij wilde martelaar zijn, de bevrijding zou voor hem levenslange gevangenschap zijn. Zijzelf was gearresteerd, in de laatste maanden van de oorlog nog; zou hij werkelijk nooit meer naar haar hebben gevraagd?

- U kent meneer Kemp dus goed, zei Bastide, toen zijn beleefdheid het tenslotte van zijn ergernis had gewonnen.

- Ik ken hem beter dan de meesten, zei ze, - maar dat is nog niet goed. Hij is ongrijpbaar; dat komt, geloof ik, omdat hij voortdurend bezig is aan zijn eigen vernietiging. Hij is er en hij is al weg. Zijn daden zijn te groot voor zijn gedachten, maar dat zei ik u al. Hij heeft in de oorlog dingen gedaan die haast onmogelijk zijn, en hij heeft honderden Joden gered.

- Ik heb nooit in die illegaliteit geloofd, zei Bastide. - Voor die honderden zijn er misschien duizenden gestorven.

- Millioenen, zei ze. Ze liet haar sigaret vallen, een correcte man die naast haar stond wilde hem oprapen, maar

ze zette haar voet erop en doofde hem. Bastide voelde de atmosfeer veranderen, het gepraat om hem heen leek geschreeuw dat hem verdoofd had en alleen daardoor nog praten was; de rook werkte niet verzachtend meer, maar vertroebelend. Het was de inleiding tot een van zijn angstaanvallen, straks zou hij tegenover zijn dood staan en aan niets anders meer kunnen denken dan aan het ogenblik van opperste eenzaamheid waarin hij zou sterven. Hij excuseerde zich en ging naar een van de toiletten. Het was er vol, hij kon maar tersluiks in de spiegel kijken. Hij zag krijtwit, zijn ogen dreven in een blauw floers, de mond was samengeperst. Iedereen moest hem zijn lot kunnen aanzien, maar niemand toonde belangstelling, men ging te volledig op in zijn eigen lichamelijke bezigheden, mannen bleven daarin kleine jongens. Toen er een plaatsje vrij kwam ging hij tussen de anderen instaan. Over zijn hoofd heen voerden zijn buren een luid gesprek over de achteruitgang van het orkest: je kon verdomd goed merken dat de Joden eruit waren. En Mengelberg mocht dan een rotzak zijn, hij haalde het er toch maar uit. Een dirigent moest een hond zijn, tegenwoordig zag je alleen maar kakkerlakken, dat stond te springen en flauwekul te maken, en wat leverde het op?

Bastide luisterde gretig, en het hielp; zijn angst zakte, hij voelde zich doodmoe, maar dat was een teken van herstel. Hij waste zijn handen, lachte zwak tegen zijn nog angstige spiegelbeeld en keerde naar de foyer terug. De bel ging, dat bespaarde hem een uitvlucht tegenover Mirjam Israëls en zijn collega, die weer naast haar stond; hij wuifde uit de verte naar hen en liet zich met de stroom

mee de zaal indrijven. Toen hij zat sloot hij even de ogen; de dood was weer voorbijgetrokken, sneller dan anders, onduidelijker ook. Was het de dood wel? Maar als het hem niet was, wie of wat dan wel? Naderend onheil, in elk geval.

[V]

DE HOEK OM, EN THEO KEMP ZAG HET HUIS OPRIJZen tussen zijn mismaakte buren. Het was grauwer geworden, maar nog even statig, de ramen nog altijd donker: een in zichzelf gekeerd huis, dat niet uitkeek en geen binnenkijken duldde. De lage woningen links en rechts schenen zwaarder te lijden dan vroeger, tijd en pijn hadden hen gebogen; het kon ook zijn dat hun afkeer van de tussenbuur was gegroeid. Toen hij dichterbij kwam zag hij dat het ene een winkel was geworden, een drogisterij die onbeschaamd zijn artikelen ter bevordering van de hygiëne tentoonstelde; hygiëne, de kwaal van de tijd. Maar voor de glazen deur waren twee honden aan het paren, het mannetje keek wazig voor zich uit, al was hij actief genoeg. De drogist kwam naar buiten stormen en verjoeg ze. Dat mocht dus altijd nog niet, sexuele hervorming ten spijt. Hij herinnerde zich plotseling uit zijn jeugd de man die een emmer water gebruikte om de honden te scheiden, en toen dat niet hielp een spa. Het wanhopige gejank vervulde de straat, ramen schoven omhoog, de man werd uitgemaakt voor dierenbeul en dat bleef hij zijn leven lang.

Eigenlijk was er niets veranderd, maar alles was anders.

De schuld lag niet bij de drogist; licht en sfeer waren om onbekende redenen vertroebeld, de bomen simuleerden ziekte, de straat had zijn glans verloren. Kemp stelde het zonder verbazing of verdriet vast; hij wist wel dat hij met verwachtingen naar de straat en het huis van zijn jeugd terugkeerde, maar het maakte hem niet sentimenteel dat hij daarin werd teleurgesteld. Hij leefde al te lang met het gevoel af te moeten rekenen met alles wat hem zou kunnen binden, waaraan of aan wie ook. Hij begreep niet dat die zucht tot afstand doen de andere kant was van het verlangen naar een macht buiten of boven hem, en dat hij zou verdwijnen zodra ook dat verlangen was gestild, of opgegeven.

Zonder aarzeling liep hij op de deur toe en belde aan. Hij schrok toch even; de bel had zijn oude klank verloren, het was werkelijk een andere bel geworden. De vrouw die hem ging opendoen zong, maar ze onderbrak zichzelf en riep tegen een onhoorbare andere dat het de post wel zou zijn. Kemp wachtte geamuseerd af of ze verrast of neutraal zou doen wanneer ze merkte dat het de post niet was. Ze deed geen van beide, want terwijl ze de deur opende bukte ze zich om een brief van de mat op te rapen; hij zag niets anders dan haar gebogen rug, en haar arm die aan de deurknop leek vastgegroeid. Het moest een nog jonge vrouw zijn.

Even later richtte ze zich op en keek hem meteen vol aan. Verward en haastig ging hij bij zichzelf na waar hij dat gezicht eerder had gezien; het moest jaren geleden zijn, hij herkende iets heel ouds, uit een ander leven leek het, het moest verbeelding zijn.

- Is meneer Bastide thuis?, vroeg hij.

Ze knikte, en bleef hem aankijken. Haar ogen stonden ver uiteen, de smalle wenkbrauwen leken twee kleine uitgeslagen vleugels. Haar mond was vol maar ferm. Ze droeg een lange broek, haar heupen waren smal en jongensachtig. Ze tikte, zonder het te weten, met de brief tegen haar vrije hand; het leek op gedachteloos nawuiven van iemand die allang verdwenen is.

- Ik ben Kemp, zei hij, - ik heb meneer Bastide geschreven dat ik zou komen.

- Ik zal het vader zeggen. Ze liet hem binnen, en liep de gang in. Hij hoorde pianospelen, het werd luider toen ze een van de deuren opende. Het was een vreemde gewaarwording in dit huis muziek te horen; hij was er niet mee opgevoed, zijn vader vond spreken al haast overbodig. De gang was als vanouds, smal en donker, maar hij telde een deur meer, misschien was er een kamer bijgebouwd. Het pianospel brak af, en Bastide kwam naar voren. Hij begroette Kemp nog onder het lopen, als de gastheer die de vreemdeling op zijn gemak wil stellen zonder zelf op zijn gemak te zijn. Kemp zocht naar een gelijkenis tussen vader en dochter; hij zag alleen tegenstellingen. Hij zweeg onder het nerveuze praten van de ander, het waren snelle, conventionele vragen over de reis, en andere plichtplegingen die geen antwoord nodig hadden. Hij vroeg zich af welk beroep Bastide zou hebben, de titel voor zijn naam kon alles betekenen. Hij herinnerde zich ineens een conflict met een historicus over de afkorting van doctor. Hij had kort na de bevrijding een brochure bij hem laten drukken over de psychische achtergronden van de oor-

log, dertig pagina's gevaarlijke kolder van een geboren fascist. Hij wilde geen punt achter de titel, het was geen afkorting, het waren alleen de eerste en laatste letter van het woord. De brochure verscheen met punt en al, dankzij het traditionalisme van de oude corrector. De ruzie daarover groeide uit tot een debat over democratie, met wederzijdse beschuldigingen; het enige punt van overeenstemming betrof de betaling, die ze geen van beiden meer wilden. Het was lang geleden, in de tijd dat hij nog kon warmlopen voor de democratie, al was het woord toen al versleten. Maar het leek hem in die jaren de samenvatting van alles waarvoor hij in de oorlog had gevochten, een formule die wel niets duidelijk maakte maar waarin dan toch alles lag opgesloten. Het was een geloof in een hemel op aarde. Goed en kwaad waren duidelijk te onderscheiden, niet als elkaars tegenstellingen maar als elkaars weerskanten; de goede zijde lag boven. Het zou nog wel zo zijn, maar hij herkende het niet meer; alles was vervaagd, vertroebeld, democratie was geen toverwoord meer, maar hetzelfde als nationalisme, bewapening, concurrentie, rassenhaat. Dat werd tenminste allemaal weer getolereerd, of aangemoedigd. De democraat was van vechter weer toeschouwer geworden, van daadmens denkmens, van overtuigde weifelmoedige.

Bastide liet hem binnen in wat vroeger de eetkamer was. Het hield nu het midden tussen een werk- en een woonvertrek. Voor een van de ramen stond een zwarte vleugel, uitgeklapt, zodat een deel van het interieur zich erin kon spiegelen. Een van de wanden ging schuil achter een slordig volgeladen boekenkast; op de onderste plank la-

gen muziekbladen en partituren. Aan de andere kant van de deur was een zitje, vier lage stoelen om een ronde tafel. In een daarvan zat Bastides dochter te tekenen, geconcentreerd alsof ze al uren bezig was; ze keek niet op toen hij binnenkwam.

- Mijn dochter Hermien kent u al, zei Bastide. - Ik hoop tenminste dat ze zich heeft voorgesteld.

Kemp ging tegenover haar zitten, haar vader tussen hen in. Het tekenbord lag op haar gekruiste benen; ze droeg grove sokken en versleten touwschoenen. Alles aan haar boeide en vertederde Kemp; hij wist nu dat hij haar nog nooit had gezien, maar ze symboliseerde iets dat hij moest kennen, of zou leren kennen. Hij beschouwde die belofte als een rechtvaardiging van zijn komst, waarmee hij het nog altijd niet eens was geweest; maar het kon ook een uitvlucht zijn.

- Ik zal u vertellen waarom ik gekomen ben, zei hij zonder veel overtuiging.

- Daar kunt u gerust mee wachten, zei Bastide gedienstig. - U wilt eerst wel eens rondkijken. Is er veel veranderd, of kunt u iets van uw jeugd terugvinden.

- Daarvoor kom ik niet, zei Kemp stroef. Bastide herinnerde zich de woorden van Mirjam Israëls, hij moest haar gelijk geven. Het speet hem, niet voor Kemp, maar voor zichzelf, omdat hij zijn eigen verzwegen verlangens graag in anderen terugzag. Hij twijfelde of hij haar naam moest noemen, hij wist niet of ze hem weer wilde ontmoeten. De man naast hem boeide hem wel, maar stootte hem tegelijkertijd af. Hij is er en hij is er niet, had Mirjam gezegd; dat kon natuurlijk van iedereen gezegd worden,

het was geen karakteristiek. Het gezicht van de ander was overigens zo reëel mogelijk; de grote neus, de sterke kaken, het brede voorhoofd leken wel naar voren te springen om toch vooral niets van het leven te missen. Het was een hoekige aanwezigheid, zonder enige aanpassing aan de omgeving; een vierkant huis in een vloeiend landschap. Het was een onmuzikaal gezicht, dacht Bastide, zonder enige welving die op liefde voor de kunst duidde. Hij zag hem langs de boekenkast kijken en vroeg nieuwsgierig: - Houdt u van muziek?

- Dat weet ik niet, zei Kemp. - Het is net zo'n vraag als: geloof je in de bijbel. Ik kan daar niet direct op antwoorden. Ik ben er in elk geval niet mee grootgebracht.

Hij zweeg, maar wilde nog iets zeggen. Bastide drong niet aan, maar hoopte op een vervolg. Hij interesseerde zich voor mensen, zoals hij het noemde; dat betekende: hij interesseerde zich voor de uitingen die hun eigenaardigheden verrieden, of hun zwaktes, en daar had hij een neus voor.

- Muziek kan een enorme invloed hebben, het is een grote macht, gevaarlijk soms. Hitler hield ervan.

- Die lustige Witwe!, zei Bastide verachtelijk.

- De soort doet er niet veel toe, zei Kemp onvervaard.

- Het gaat niet om de inhoud, het gaat om de werking.

- Een interessant standpunt, zei Bastide superieur. Hij voelde zich veilig achter zijn esthetische opvattingen. Natuurlijk ging het om de ontroering, maar alleen het schone, het absolute kon dat bewerken. Kemp was de ongeletterde, de primitieve van de horizontale muziek: de melodie, het programma, het verhaal. - Interessant, her-

haalde hij, - maar ik ben het niet met u eens. Als muziekcriticus mag ik het niet met u eens zijn.

Hij kuchte, Kemp ergerde zich. Hij had een hekel aan critici; er werd meer verdiend aan het beoordelen van kunst dan aan het bedrijven. Er waren dingen die vanzelf moesten groeien: kunst, geloof, liefde. Het had geen zin te praten over iets dat voor zichzelf sprak; en als het niet voor zichzelf sprak was er iets niet goed, dat met woorden toch niet beter was te krijgen.

Bastide werd verlegen van de stilte, en stelde Kemp voor het huis te bezichtigen. - Hermien zal u wel even rondleiden. U neemt mij niet kwalijk als ik nog even wat werk? Het is druk op de krant.

Dat was de reden niet, vertelde Hermien. Haar vader verbeeldde zich dat trappenlopen niet goed voor hem was. Ze ging hem voor naar boven, hij zag iedere beweging van haar lange benen. - Was u niet liever blijven tekenen?, vroeg hij. - Ja, maar vader vat het niet ernstig op. - En dat hindert u? - Natuurlijk. - Maar als het u zelf ernst is, hoeft u daar toch niet door gehinderd te zijn? Ze bleef staan, twee treden hoger dan hij. - Zoiets heeft nog nooit iemand tegen me gezegd, zei ze, niet dwepend, maar toch op een toon alsof haar iets geopenbaard was. De laatste treden naar boven nam ze iets langzamer. Hij voelde dat hij invloed op haar had; als hij die wilde versterken moest hij haar losmaken van haar vader. Hij lachte om zichzelf; ze was misschien negentien jaar, het moderne meisje dat artiste wilde zijn en het niet worden zou. De overwinning zou al te makkelijk zijn, en hij wilde niet overwinnen. Ze was de koerierster uit de oorlog, dat

was het wat hem in haar aantrok: het dappere meisje dat door weer en wind fietste, en dat 's nachts op het geheime adres in een stoel sliep, of in haar kleren op de vloer. - Dit was mijn kamer, zei hij, toen ze op zolder een deur opende.

- Nu is het de mijne. Ze lachte hardop, en ontruimde snel een stoel die bedekt was met tekeningen. - U bent mijn gast. Ze legde de papieren op een smalle tafel die aan het voeteneind van haar bed stond, en ging zelf aan het hoofdeind zitten, de handen tussen de knieën. Hij keek rond. Het uitzicht door het enkele raam was nog hetzelfde: de grijze achterkant van de huizen aan de volgende dwarsstraat. Kinderen hingen roekeloos over de verweerde balkonhekken en schreeuwden elkaar toe, tot ze door boze moeders naar binnen werden getrokken. Hemden en broeken droogden aan de lijnen, cocosmatten werden uitgeschud, emmers rinkelden, deuren sloegen toe. Het was de onveranderlijke achterkant van een maatschappij die steeds nieuwe voorgevels optrok. De kamer was slordig ingericht, te slordig om sfeer te hebben. Maar Hermien had sfeer, en dat was hem genoeg. Ze zat hem verwachtend aan te kijken, benieuwd naar zijn indrukken en met een geheime vreugde om het toeval dat zijn kamer nu de hare was. Ze was te jong om dat gevoel te analyseren, maar te vrouwelijk om het niet te ondergaan. Ze stelde zich voor hoe hij vroeger ook uit het raam had gehangen, en zich had vermaakt met het gluren in al de achterhuizen, in al die verschillende levens die toch precies hetzelfde waren. Ze vereenzelvigde zich met zijn jeugd, maar als oudere man rees hij boven haar uit, en ze

zag tegen hem op. Ze dacht aan wat hij op de trap had gezegd, aan wat zij daarbij had gevoeld. Hij zou haar misschien een zekerheid kunnen verschaffen die niemand anders wilde geven, die niemand anders bezat. In elk geval was hij de bode van iets of iemand.

- Mijn bed stond net andersom als het jouwe, als het uwe, zei hij.
- Zegt u maar Hermien, zei ze.
- Als jij Theo zegt.

Het leek een verbond, ze lachten er beiden om. Hij hoorde gestommel beneden, en moest zich geweld aandoen om niet te denken dat het zijn eigen ouders waren. Maar het was niet de herinnering die hem ontroerde, het was het meisje. Ze had de oorlog nauwelijks beleefd, hij kon met haar praten alsof er nooit iets was gebeurd, er was geen enkele gemeenschappelijke ervaring. En tegelijkertijd was ze de koerierster. Ze was het goede uit de oorlog, ze was wat hij wilde vasthouden en uitbouwen, wat hij idealiseerde. Hij klampte zich vast aan het idee dat zij hem zou kunnen bevrijden, dat ze hem zijn oude zekerheid zou kunnen teruggeven. Het leeftijdsverschil viel weg, het was voorwaarde.

Hij vroeg haar wat van haar werk te laten zien. Ze ging op de grond zitten, en spreidde de papieren voor hem uit. Het waren forse tekeningen, hoekig, met lijnen die elkaar niet uit de weg gingen maar elkaar voortdurend kruisten. Ze liet niet de minste weekheid toe, ze was liever onbeholpen dan tot maniertjes bereid. Hij zei er iets over, en ze bloosde.

De rest van het huis deden ze snel af. De slaapkamer van

zijn ouders was logeerkamer geworden, de oude studeerkamer rommelhok; er was een badkamer bijgebouwd, die steunde op een nieuwe keuken. De extra deur was daarmee verklaard. Ze liepen nog even de achtertuin in; het schuurtje was tot garage uitgegroeid, de vruchtbomen waren gekapt; er lag een bloemperk waaraan zijn vader zich zou hebben geërgerd, omdat bloemen ondoelmatig waren. De verandering deed hem weinig, maar verhelderde ook niets, en hij had op verheldering gehoopt, van wat dan ook. Ze stonden een tijdje besluiteloos bij het begroeide achtermuurtje - de klimop was donkerder en weelderiger dan vroeger - en gingen toen langzaam het huis weer binnen.

Bastides vrouw was van het winkelen in de stad teruggekeerd. Ze was een kleine, te jeugdig geklede dame, die hem haar geurige vingers toestak alsof ze een handkus wilde. Ze speelde een Britse afkomst, die in werkelijkheid niet verder terugging dan tot contacten met Engels sprekende officieren na de bevrijding. Het waren in bepaalde opzichten diepgaande contacten geweest, die Bastide haar kwalijk bleef nemen in plaats van zichzelf. Zij bleef hem er in haar woordkeus aan herinneren.

- Dag meneer Kemp, zei ze glimlachend. - Ik vind het een event dat u gekomen bent.

- Een wat, mevrouw?

- Een event, er is geen goed Hollands woord voor. Zoiets als een gebeurtenis, maar dat is te zwak.

- Het is precies hetzelfde, moeder.

- It 's me die praat, Hermien. Mijn kleine eigenwijze dochter heeft u natuurlijk al koffie aangeboden. Nee?

Hermien, what a hostess you are.

Ze stelde voortdurend kleine vraagjes waarop ze geen antwoord verwachtte. Ze verwachtte nergens antwoord op, ze keek onder het praten naar de dingen om haar heen, coquet lachend, alsof er op iedere plaats spiegeltjes verstopt waren waarin ze zich kon zien. Bastide deed geen enkele poging aan het gesprek deel te nemen, hoewel hij alles hoorde; hij potte haar woorden op en bleef verdiept in een partituur. Hermien tekende weer, in dezelfde houding en met dezelfde overgave. De koffie bleef in de keuken.

In de oorlog, bij zijn bedeltochten om onderduik-adressen, had Kemp dergelijke vrouwen dikwijls ontmoet. Ze waren pittig, energiek, maar volmaakt egoïstisch. Ze voelden er alles voor onderduikers in huis te nemen, maar het was zo jammer dat het huis te gehorig was, of de buren onbetrouwbaar, of de dienstbode praatziek, of de postbode nieuwsgierig, of de echtgenoot prikkelbaar. Ze waren een leven lang geschoold in het verzinnen van uitvluchten, in het uitwijken voor iedere verantwoordelijkheid die een mede-deling tot gevolg had. Het was een tekort dat veel bij intellectuelen voorkwam. In de oorlog had hij dat overigens scherper gezien dan daarna, in elk geval had hij er scherper op gereageerd. Hij herinnerde zich de man die zei: Ik meen er goed aan te doen geen extra gevaren te lopen, omdat een zekere elite in elk geval gespaard moet blijven. En hij: sparen heeft geen zin, alleen het goud houdt zijn waarde. De man was gespaard, en na de oorlog in waarde toegenomen. In waardering althans, voor zijn intellectuele gaven.

- Waarom bent u eigenlijk gekomen, meneer Kemp? The past?

- Integendeel, mevrouw. Het heden.

- O, wat interessant. Luisteren jullie nu eens, Herman, Hermien. Je zit erbij, dochter, disgusting. Een ander woord is er niet.

Hermien keek op, zonder van houding te veranderen. Haar blik kwam ternauwernood onder de wenkbrauwen uit, en richtte zich meteen weer op het papier. Kemp bewonderde haar zucht naar onafhankelijkheid, maar kon toch niet verklaren waarom ze bij haar ouders bleef. Ze was enig kind, misschien dat er een te sterke verbondenheid was, een gebrek aan inzicht in eigen krachten en mogelijkheden.

- Your story, mister Kemp.

- Ik ben hier geboren, mevrouw, en ik heb hier mijn jeugd doorgebracht. Maar ik ben hier niet om sentimentele redenen, niet in de eerste plaats.

- Ik vind het heerlijk om sentimenteel te zijn. Daarom ga ik graag naar de film, of ik luister naar slechte muziek.

- Ik zou daar niet zo openlijk voor uitkomen, zei Bastide toch.

Ze giechelde, en keek hoe het haar stond. - Mijn man vindt het verschrikkelijk. Hij is so serious. The classics, dat is alles voor hem. Ik zou wel eens willen weten, Herman, I'd like to know of je niet een heel klein beetje verlangt naar iets slechts.

Bastide zweeg. Het was Kemp duidelijk dat hij zijn vrouw om zulke gezegdes haatte, en even duidelijk dat zij hem ermee wilde kwetsen. Ze vormden een doelloze combi-

natie, maar ze hadden een kind; zo doelloos kon het niet zijn of er was een levend resultaat. De natuur was wijs en dwaas tegelijkertijd. Dwaas in het samenbrengen van mensen die niets met elkaar te maken hadden, wijs in de eis aan diezelfde mensen om toch samen iets te maken. Misschien ook dat de natuur geen vergissingen wilde toegeven? Zonder nadenken plantte de mens zichzelf voort, het grootste werd verricht alsof het het allerkleinste was. Het was geen toeval dat de meest uiteenliggende functies van het lichaam in een enkel orgaan waren verenigd. En wat de man betrof: dat het meest onbeholpen orgaan, zonder de macht tot zelfstandig bewegen, geschapen was om de machtigste beweging te veroorzaken.

- We verlangen niet van u dat u de redenen van uw komst vertelt, zei Bastide, die zijn vrouw voor wilde zijn. - Ons huis staat voor u open, het is ook uw huis. Hij was weer de correcte gastheer die hij zich als ideaal stelde, zonder te beseffen dat het gedrag van zijn vrouw hem daartoe dreef. Hij had haar nodig om te kunnen zijn wat hij wilde zijn, haar houding prikkelde hem tot het doen en zeggen van dingen die hij uit eigen kracht nooit zou hebben opgebracht. Zijn haat tegenover haar was niet zo onberedeneerd als hij zelf dacht, maar hij redeneerde te slecht om het zichzelf duidelijk te kunnen maken. Hij was, als de meeste intellectuelen, een slechte psycholoog, zeker als het om zichzelf ging.

- Ik wil u toch graag iets vertellen, zei Kemp, terwijl hij naar Hermiens gebogen hoofd keek. - Mijn geboortestad wil me op de een of andere manier belonen voor mijn werk in de oorlog. Ik ben nu hier om

met mezelf eens te worden of ik dat zal accepteren. - Dus u bent een war hero, zei mevrouw Bastide bewonderend. - Hebt u ook in een kamp gezeten?

- Nee mevrouw.

- Jammer. Ik vind mensen die gezeten hebben zo interessant.

- Moeder toch!

- O, is het weer niet goed? Mijn dochter zit vol valse schaamte, meneer Kemp. Maar ik noem de dingen nu eenmaal as they really are. U zult met mijn man aardig kunnen discussiëren. Hij heeft een hekel aan goede vaderlanders.

- Ik ook, mevrouw.

- Ja? Dan ben ik completely at a loss. U bent een oorlogsheld, en u houdt niet van goede vaderlanders.

- Ik ben geen held. Het is allemaal veel eenvoudiger. Ik wilde niet dat ik in de oorlog dingen zou moeten laten die ik gewend was te doen. Dat had gevolgen.

Ze keek hem niet begrijpend aan en begon te lachen. - U bent remarkable, werkelijk remarkable. Ik heb nog nooit iemand ontmoet als u. Maar wat hebt u dan eigenlijk in de oorlog gedaan?

- Krantjes gedrukt, en mensen geholpen die vervolgd werden omdat ze een kromme neus hadden.

Ze schaterde het uit, en gooide zich achterover in haar stoel. - What a comic you are. Een kromme neus. Wie bedoelt u eigenlijk?

- De Joden.

- O, de Joden, zei ze verkoelend. - Dan bent u hier wel aan het goede adres, niet Herman?

- Ik weet niet wat je bedoelt, zei hij onzeker.

- You rascal, zei ze zacht en kwaadaardig, maar het volgende ogenblik lachte ze alweer. Bastide praatte erover heen. Hij begon over de muziek, die alles voor hem betekende; de wereld mocht ondergaan, als de muziek maar bleef. (Maar dat kan toch niet, vader? De muziek kan niet zonder de wereld.) Onzin, muziek is een wereld op zichzelf, zoals iedere kunst. En dat is ook goed. Zodra de kunst werelds wil worden is het geen kunst meer. In eenzaamheid moet de schoonheid geboren worden. (Geboren ja, maar verder leven?) Het alternatief is: kunst voor het volk, en de kunstenaar die dat wil verloochent zichzelf. Als het volk zo graag kunst wil, moet het er maar wat voor over hebben. (Dat is echt liberaal, vader. U doet alsof kunst een luxe is, maar het is net zo nodig als eten en drinken. Iedereen moet het kunnen betalen). Dat is je reinste socialisme, en daar pas ik voor. Kunst zaak van de overheid, dan is alles verloren. Waar blijft onze vrijheid, onze zelfstandigheid? (Ons egoïsme, bedoelt u).

- Ik heb een kaart voor je, vanavond, zei Bastide. - Het is een goedkoop concert, net zo goedkoop als de bioscoop van je moeder. Ga er maar eens heen, dan kun je meteen zien hoe het volk die goedkoopte apprecieert. Misschien wil meneer Kemp wel mee.

- Ik heb sinds de oorlog geen concert meer gehoord, zei Kemp.

- Dan wordt het toch wel hoog tijd dat u eens gaat, zei Bastide goedmoedig. En na enig nadenken: - Het kan zijn dat u daar een bekende zult ontmoeten. Zegt de naam Mirjam Israëls u iets?

Hij schrok van de uitwerking die zijn woorden hadden. Kemp werd lijkbleek, en begon te sidderen. Mevrouw Bastide had nog veelbetekenend gevraagd: - A litte girl friend?, maar zweeg verbaasd toen ze hem zag wegtrekken. Die man was een raadsel voor haar, het eerste raadsel. Maar ze verwonderde zich nog meer over haar dochter, die Kemp over zijn haar streek en dringend zijn naam noemde, alsof hij haar kind was, of haar geliefde.

[VI]

ZELFS TERWIJL ZIJ ACHTERVOLGD WERDEN GEnoot Theo nog van het franse landschap. De weg klom in scherpe bochten over de heuvels; als hij door het portierraampje omhoogkeek zag hij drie, vier kronkels boven elkaar liggen: flanken van een reusachtige grijze slang die voor zijn reiken naar de top met verstening was gestraft. Naar de weg beneden, in het wijkende dal, keek hij niet; daar moest de groene duitse auto rijden, en hij wilde nog niet weten of zijn achtervolgers op hem wonnen. De heuvels schoven langs elkaar, met hun wisselende bekleding van zorgvuldig onderhouden druivenakkers, donkere bossen, zilvergroene korenvelden, en weiden die wit waren van de wilde margrieten en narcissen. Die bloeiden laat, op deze hoogte. Op sommige plaatsen stak de rotsachtige ondergrond door het gras heen, daar kon de dunne huid de druk van de kolossale gewrichten van de oude natuur niet weerstaan.

Theo stuurde de kleine wagen met kalme zekerheid door de bochten; hij hield zoveel mogelijk links, om eventuele

schoten van beneden te ontwijken. Nog een kwartier rijden, dan was de hoogvlakte bereikt met zijn rechte wegen. Daar konden de Duitsers met hun snellere auto hem spoedig inhalen, of met een salvo van enige afstand zijn banden vernielen. Hij moest zich nog tussen de heuvels van hen ontdoen.

Mirjam, die al die tijd zwijgend met Jean achterin had gezeten, was tot dezelfde conclusie gekomen. Ze zei:

- Straks krijgen we het laatste dorpje voor we op de top zijn. We kunnen ze daar opwachten en vanuit een goede positie beschieten.

- Ze heeft gelijk, zei Jean.

Het ergerde Theo dat ze het met elkaar eens waren. Hij zei kort:

- We rijden door.

- Hij wil geen onschuldig bloed vergieten, zei Jean spottend.

De eerste huizen van het dorpje waren bereikt. Het waren meteen de laatste, op de kerk en het café na. Toen ze het weer achter zich hadden, boog Mirjam zich naar voren en zei zacht maar dwingend:

- Als je maar weet, Theo, dat ik me niet in deze blikken auto laat afslachten. Ik wil mijn kans hebben.

- Mannen worden afgeslacht, zei Jean rustig, - maar vrouwen...

- Zwijg!, schreeuwde Theo. En toen, kalmer:

- We stoppen over een paar minuten, in de bocht met het stenen muurtje. Daar hebben we een goed uitzicht op het dal.

- En dan?, vroeg Mirjam.

- Schieten natuurlijk, zei Jean.

Theo voelde een lichte misselijkheid opkomen; het was geen angst, maar afkeer van wat er gebeuren ging. Hij hield niet van gewelddaden, zoals Jean; maar er was ditmaal geen andere mogelijkheid, tenzij ze verkozen zelf onder te gaan. Hij vloekte toen hij hoorde hoe Jean fluitend zijn revolver tevoorschijn haalde en de pal wegtrok. Mirjam stak haastig een sigaret op.

- Die moet je uitdoen als we buiten zijn, zei hij scherp, - anders zien ze de rook.

Hij reed de wagen tot even voorbij de bocht, en liet de motor draaien. Als ze misten zouden ze snel weg moeten. Ze stapten uit en liepen gebukt tot aan het muurtje: een bescherming voor roekeloos afdalende automobilisten. In de diepte klonk motorgeronk. Het moesten de Duitsers zijn, er waren geen andere auto's op de weg. Theo liet zich door de sterkte van het geluid niet misleiden; het klonk als van vlakbij, het dal werkte als klankbord, maar hij wist dat de auto nog zeker twee kilometer ver was. De rollen konden rustig worden verdeeld.

Hij had nu alleen nog maar oog voor de strategische eigenschappen van de omgeving. Van de weg waren drie bochten te zien, de middelste was voor hun doel het geschiktst. Die lag het verst open, er was alleen een begroeiing van laag struikgewas, de bestuurder zou daar moeten terugschakelen voor de plotseling steiler wordende helling. De wagen moest geraakt worden voor de bomen weer begonnen.

- Jean mikt op de ruiten, Mirjam en ik op de banden, zei hij. - We moeten vertrouwen dat er niemand van boven komt; Mirjam houdt dat nog even in de gaten. Jean geeft commando.

- Ze hebben een open dak, zei Jean. - Dat geeft geen splinters.

Het geronk klonk sterker en hoger. Ze zagen de groene auto tussen de bomen van de eerste bocht doorschieten, krachtig en overmoedig alsof de dood niet bestond. Dat was wat hen zou doen ondergaan, dacht Theo: het niet erkennen van de eigen dood. Vijfhonderd meter scheidden hen van de plek waar hij zich hun einde had gedacht. - Klaar?, vroeg Jean rustig. En toen, na nog even wachten: - Vuur! Ze schoten, het droge geluid weerkaatste honderdvoudig tussen de heuvelwanden. Theo zag nauwkeurig hoe de chauffeur naar zijn hoofd greep, zijn handen vingen plotseling wat zonlicht en leken twee kleine vleugels die zich als een te late bescherming om de getroffen schedel vouwden. De wagen steigerde, twijfelde even en vloog toen zonder aarzelen naar links, de afgrond in. Enkele ogenblikken onttrok het struikgewas hem aan zijn blik, toen werd hij, tientallen meters dieper al, weer zichtbaar. Tollend en kantelend, nu en dan als een bal opverend, baande hij zich een weg naar beneden, tot hij tenslotte, vlak bij de rivier, bleefliggen. Ze bleven nog even staan kijken, maar toen ze geen leven meer zagen keerden ze zich om en liepen terug naar hun eigen auto. Theo startte, en zwijgend reden ze verder.

[VII]

MIRJAM SCHONK WIJN IN. ZE ZATEN IN EEN SCHEMErige kamer op een van hun schuiladressen; de bewoners, een oude boer en zijn dochter hadden hen goedenacht gewenst en waren naar bed gegaan. Er was geen ander gerucht dan het ruisen van water. Het huis was half boven een beek gebouwd, het was een oude watermolen. In de aangrenzende schuur hing nog het houten rad dat, aangedreven door de driftige beek, de molenstenen in beweging had gebracht. Rosier, de boer, had er een schuilplaats in gebouwd, een klein onvindbaar kamertje. Zijn enige angst was dat de Duitsers hem zouden dwingen de molen weer in bedrijf te stellen, bij gebrek aan electriciteit voor de moderne maalderijen.

Mirjam wilde de petroleumlamp aansteken, maar Kemp hield haar tegen.

- Rosier heeft wel gezegd dat er op het ogenblik geen bezetting in het dorp is, zei hij, - maar je mag de goden niet verzoeken. Wat we te bespreken hebben kan ook wel in het donker.

De waarheid was dat hij haar gezicht niet scherper wilde zien. Het was een bleke vlek waarin de ogen twee geheimzinnige schaduwplekken waren; alleen als ze naar het raam keek zag hij het oogwit oplichten. De bittere lijn van haar mond was verzacht en scheen in het donker van de kamer uit te vloeien. Ze zou kunnen oplossen zonder een spoor na te laten.

- Wat is er nog te bespreken? De stem van Jean was scherp en achterdochtig. Hij was hun verbindingsman voor de Joden-transporten over de Pyreneeën, van afkomst een Nederlander, maar in Frankrijk opgegroeid.

Theo kende hem al van voor de oorlog, hij bracht de vacanties bij hem door; de streek waar hij woonde trok hem sterker dan Jean zelf. Hij was volstrekt ongenuanceerd in zijn gedachten en gevoelens, alleen maar redelijk, genadeloos. Hij zou nooit een wreedheid begaan, maar ook nooit teder zijn. Toch wist Kemp dat hij in de oorlog op hem zou kunnen rekenen; toen hij contact met het Franse verzet wilde maken zocht hij Jean op. Jeans reactie was typerend: hij vertrouwde de vroegere vriend niet, en nam hem in het bijzijn van anderen een verhoor af. Kemp had papieren die hem stempelden tot opzichter bij de bouw van Duitse verdedigingswerken in Frankrijk; Jean liet ze op het hoofdkwartier van zijn organisatie onderzoeken. Toen alles in orde bleek toonde hij niets van hartelijkheid; hij vroeg waar het Theo om te doen was, en ging meteen aan het werk om een route voor de transporten te vinden.

Hij was een voortreffelijke verzetsman: koelbloedig, een uitstekend organisator, en buitengewoon listig. Kemp voelde zich een dilettant bij hem vergeleken; hij kwam zichzelf belachelijk voor in zijn vertrouwen op geluk, zijn goede gesternte, en vager: op de overwinning van recht op onrecht. Jean vertrouwde op niets en niemand, hij nam geen enkel risico, hij vergat niets; hij organiseerde, Kemp improviseerde. Hij was een geboren leider, maar hij kon, merkwaardig genoeg, ook uitstekend gehoorzamen; als een ander de leiding van een opdracht had volgde hij ieder bevel op, zonder de juistheid te onderzoeken. Maar misschien was hij ook daarin de leider: dat hij de ander dwong tot de grootst mogelijke nauwkeu-

righeid, dat hij hem besef bijbracht van een volledige verantwoordelijkheid.

- Wat is er nog te bespreken? Alles is goed gegaan. Jullie kunnen rustig naar je landje terug.
- Er is een lek geweest, zei Theo. - Iemand heeft gepraat.
- Er heeft niemand gepraat.
- We zijn nog nooit aangehouden onderweg.
- Het was een normale contrôle. Je had gerust kunnen stoppen; onze papieren zijn goed. Ik begrijp niet waarom je doorgereden bent.
- En Mirjam dan?
- Alsof een Joodse van een Franse te onderscheiden is. Je hebt je weer laten gaan, Theo. Maar het is goed afgelopen.

Hij slurpte de laatste wijn uit zijn glas en zette het hard op tafel neer. Mirjam schonk opnieuw in; de fles rinkelde tegen het glas. Jean stond op en liep de nauwe kamer rond. Hij vloekte toen hij tegen een kastje stootte, en verliet het vertrek. Even later hoorden ze hem de luiken voor de kleine vensters grendelen. Theo voelde zich plotseling opgesloten. Mirjam streek een lucifer aan en ontstak de lamp die boven de tafel hing. Het zachte rossige licht legde tedere schaduwen op haar armen en in haar hals. Ze wachtte even tot de vlam in het lampeglas hoger optrok, draaide toen de pit terug, en ging op de bank liggen die in een hoek van de kamer stond. Theo bleef met zijn rug naar haar toe zitten, hij wilde zijn gedachten ordenen.

Hij moest zes mensen wegbrengen, twee vaders met hun vier zoons. De jongens waren bang voor illegale grens-

overschrijding, en hij had dus voor papieren gezorgd. Hij nam hen mee als arbeiders voor een dok dat in Bordeaux moest worden gegraven. Ze stapten in Amsterdam in de trein naar Parijs, alsof het een plezierreisje werd. In Rotterdam stapte Mirjam in; ze kende het ene gezin, ze was waarschijnlijk verliefd op de oudste jongen. Hij voelde dat het verkeerd was, maar kon haar er niet toe bewegen weg te gaan. Ze trotseerde hem spottend, en ging in hetzelfde compartiment zitten. Hij had een zintuig dat hem waarschuwde als er iets fout zou gaan; het hoorde bij zijn methode van improviseren. Het bedroog hem ook wel eens, maar het liet hem nooit in de steek.

In Brussel hielden Duitse militairen een scherpe contrôle. Haar pas wekte argwaan, het stempel op de foto was duidelijk bijgetekend. Ze probeerde zich eruit te redden, maar het wantrouwen groeide. Kemp mengde zich in het gesprek, speelde de collaborateur met invloedrijke relaties, en zei dat hem uit de conversatie tussen Amsterdam en Brussel de betrouwbaarheid van zijn medereizigster duidelijk was gebleken. Ze bonden in, maar namen de pas mee naar hun kantoor op een van de perrons. Hij had niet veel moeite Mirjam ervan te overtuigen dat ze moest verdwijnen; hij noemde contact-adressen in Brussel en Parijs, en gaf haar geld. Ze keek hem niet aan toen ze de trein verliet.

Ze kon nauwelijks de contrôle bij de uitgang zijn gepasseerd toen de Duitsers terugkwamen om haar te arresteren. Kemp zei dat ze naar de restauratiewagen was gegaan; haar koffer lag nog in het net. Ze namen hem in beslag en vroegen of hij niet had geweten dat ze Joods

was. Hij antwoordde rustig dat hij de aanwezigheid van een enkele Jood al van verre kon ruiken; hoe konden ze het dan verklaren dat hij de hele reis niets had geroken? De Duitsers lachten kort, vroegen hem nog eens naar zijn papieren, maar lieten hem daarna met rust. Hij voelde de haat van de twee vaders, en hij wist dat die uitsluitend tegen hem was gericht, niet tegen de Duitsers. Ze waren afhankelijk van hem, ze waren aan hem vastgenageld, ieder woord waarmee hij hen verloochende was een spijker in hun vlees. Het gaf hem een schuldgevoel, maar tegenover Mirjam raakte hij in opstand.

In Parijs ontmoette hij haar weer, op het adres dat hij haar gegeven had. Ze zag er vermoeid uit, ze was in de nacht de grens overgestoken. De vier jongens verdrongen zich om haar, de vaders keken glimlachend toe. De fletse, armoedige kamer was ineens vol leven; er werd om haar avontuur gelachen, ze kreeg sigaretten en chocola toegestopt. Ze keek Kemp tevreden aan, hij liet niets van zijn gevoelens in zijn blik toe; hij was opgelucht om haar terugkeer, en tegelijkertijd voelde hij zich buitengesloten en eenzaam. Hij dacht aan Tine, die zwanger was; het kindje zou niet lang meer op zich laten wachten. Hij betrok haar hoe langer hoe minder in het verzetswerk; ze maakte alleen nog vervalsingen, de transporten deed hij zelf. Mirjam had er eens een aanmerking op gemaakt; wie was nu minder kwetsbaar dan een zwangere vrouw? Tine had haar hand op haar buik gelegd, een dramatisch gebaar, en gezegd: ik hoop voor jou dat je ook eens een kind zult krijgen. Ze had niet met haar woorden willen treffen, maar Kemp zag dat ze zich zonder moeite door

Mirjams wapenrusting boorden en hun werk deden. Het was de eerste keer dat hij haar had zien wankelen. Hij begreep niet waarom hem dat gelukkig maakte, hij wist niet dat het zijn diepste verlangen was zelf door dat pantser heen te stoten. Tine was altijd open en weerloos geweest, ze was het tijdens haar zwangerschap meer dan ooit; in een onbevredigde, of opstandige stemming vergeleek hij haar wel eens met een weekdier dat juist door gebrek aan weerstand onkwetsbaar was. En hij wilde juist weerstanden overwinnen, hij wilde grijpen wat te hoog was, wat hij zich althans te hoog dacht.

De tocht van Parijs naar het zuiden was goed verlopen; Jean had gezorgd voor een kleine gesloten vrachtwagen waarop hij de naam had geschilderd van de aannemingsfirma die ook in Kemps papieren werd genoemd. Mirjam was alleen vooruitgereisd, in Pau zagen ze haar weer terug; ze had een dag in de zon gelegen en was haast onherkenbaar bruin verbrand. Jean zoende haar op haar schouder en had een liefkozende contaminatie klaar: hollandinnetje. Het transport werd overgenomen door de organisatie die twee maal per week de tocht over de Pyreneeën maakte, een groep keiharde, avontuurlijke jongens die zich tot taak stelden per keer minstens een Duitser neer te schieten, ook al was er geen enkelenoodzaak. Kemp was eens meegeweest; ze kenden zijn afkeer van wapens en hadden hem willen sparen: hij hoefde alleen maar een rugzak te dragen. Toen ze op tweeduizend meter hoogte de tent opzetten om te overnachten, en de rugzak uitpakten, bleek hij alleen maar geladen te zijn met revolvers. Het was een humor die hij met moeite kon appreciëren.

Op de terugweg naar Parijs waren Jean en Mirjam elkaar confidenties gaan doen. Jean speelde de verliefde, en was verrukt over de franse vertaling van zijn hollandinnetje: françuive. Kemp ergerde zich aan de manier waarop Jean zijn pro-semitisme demonstreerde: een sarcastische herhaling van de grofheden en gemeenplaatsen der antisemieten. Een herhaling die een veroordeling van alle Jodenhaters inhield, maar waarin Kemp tegelijkertijd de sadist herkende die hij al eerder in Jean had opgemerkt. Mirjam noemde hem lachend: vuile christenhond, en zei dat alle onbesneden mannen onrein voor haar waren. Jean vroeg insinuerend of dat oordeel op ervaring steunde; dan had ze toch waarschijnlijk wel opgemerkt dat het ontbreken van de voorhuid het genot verminderde. Ze schold hem uit, zonder kwaad te worden. Jean wilde Kemp in het gesprek betrekken en lokte zijn mening uit over de hygiënische en sociale motieven van de besnijding. Toen hij geen antwoord kreeg noemde hij het hele ritueel een stuk zinloze traditie dat de Joden tot slaaf maakte van alle politieke misdadigers en idioten uit hun eigen kring.

- Het ergste noem je niet, zei Kemp, ondanks zichzelf.
- Wat bedoel je?
- Dat ze het slachtoffer worden van de politieke misdadigers en idioten uit onze christelijke kring.
- De kip en het ei, zei Jean spottend. - Wat was er eerder: de besnijdenis of de vervolging.

Mirjam zei dat het gesprek de verkeerde kant uitging, en begon over iets anders. Ze haalde herinneringen op aan omgebrachte vrienden en familieleden; Kemp verbaasde

zich, als steeds, over haar onbewogenheid en het gemak waarmee ze de persoonlijkste intimiteiten verried, ze wilde blijkbaar breken met het verleden, maar ze brak dat verleden zelf. Jean kwam met nog andere bijzonderheden over de gemeenschappelijke bekenden aandragen, alsof ze nog leefden en zich ieder ogenblik bij hen konden voegen om te protesteren of mee te lachen. Alsof de dood een klein oponthoud was dat het leven op verzoek of bevel wel weer even zou opheffen. Toen de Duitsers op de weg sprongen om de auto aan te houden drukte hij in een reflexbeweging op het gaspedaal; het was maar een redenering achteraf dat hij het deed met de gedachte aan Brussel, het ingehouden paspoort en het misschien verspreide signalement van Mirjam.

- Ben ik geen woord meer waard, Theo? Mirjam vroeg het rustig, ze was overtuigd van het tegendeel. Hij draaide zich om naar de bank waarop ze lag; hij had haar vergeten.

- Ik was in gedachten, zei hij.

- Dacht je aan Tine?

- Nee, niet aan Tine, zei hij aarzelend. - Ik denk wel aan haar, maar dat is denken op de achtergrond. Ik was bezig met wat we net beleefd hebben, overleefd hebben.

- Dat zit je dwars, is het niet?

- Ik vind het verschrikkelijk iemand te doden.

- Deed je het voor mij?

- Ik weet het niet. Niet voor jou alleen, geloof ik.

Ze stond op. - Zal ik je zeggen waarom je het deed, waarom je alles doet? Hij antwoordde niet, hij wist dat ze iets zou gaan zeggen dat hem zou blijven vervolgen, hij kon

er niets tegen doen. Ze stond vlak voor hem, hij zou zijn hoofd aan haar borst kunnen leggen. Met de diepste verachting zei zij: - Je doet het voor de Joden.

- Wat kun jij daartegen hebben?, vroeg hij, toch nog geschrokken van haar felle toon.

- Je geeft je aan een collectiviteit, omdat je bang bent je aan een enkeling te geven.

- Aan jou? Het was zijn enige verweer, al zou het hem niet helpen. Ze lachte te hard, en keerde zich van hem af. Hij dacht dat ze de kamer zou uitgaan, maar ze ging tegenover hem aan tafel zitten en dronk het glas leeg dat Jean had laten staan. Het was een kleinigheid, maar het leek of ze zich met Jean vereenzelvigde.

- Het anti-semitisme is niet zo vernederend als jouw houding, zei ze. - Jij neemt je voor alles goed en mooi te vinden wat Joden doen, al zijn het de grootste schoften. In Parijs nog, toen ze me inhaalden als de verloren dochter, toen heb je je als een stomme idioot gedragen, in plaats van woedend te worden omdat ze jou negeerden.

- Ik wil niet woedend worden.

- Omdat je geen mens wilt zijn als je met Joden samen bent. Een mens wordt woedend als hij achteruitgezet wordt; anders is hij een heilige, of nog erger: een martelaar. Of een lafaard.

- Je weet dat ik dat niet ben.

- Niet als het op daden aankomt. Maar wel als je niets durft te zeggen wanneer er over je heen wordt gelopen door die twee oude rotzakken die je net over de grens hebt gebracht.

- Ik ken die mensen niet.
- Dat hoeft ook niet om te kunnen zien dat het rotjoden zijn.
- Mirjam!
- Je hebt levensgevaar gelopen om ze te helpen. Denk je dat ze je daarom een flinke vent vinden? Ze vinden je gek.
- Laat ze het vinden.
- En mij stel je met zulke kerels op een lijn. Ik ben immers ook Joods, ik hoor ook tot dat soort dat geen kwaad kan doen.
- Het is geen soort.
- Maar jij maakt er een soort van, een soort heiligen. Je houdt van mij omdat ik Joods ben, niet omdat ik Mirjam ben.

Ze had op een verschrikkelijke manier gelijk, maar het was een gelijk dat bestemd was voor na de oorlog. De tijd liet niet toe dat hij zich in het karakter van de mensen die hij hielp ging verdiepen; en zelfs al deed hij het, dan kon zijn afkeer of voorkeur nooit gerealiseerd worden. Mensen die hij haatte zouden zijn hulp even nodig hebben als mensen die hij liefhad; ieder onderscheid zou onmenselijk zijn. Maar onderscheid, de drang tot onderscheiden, was noodzakelijk om te kunnen liefhebben, om te kunnen leven; er was een voortdurend kiezen, afkeren, toewenden om niet in een gezichtloze massa onder te gaan. Hij had zich nooit afgevraagd waarom hij het verzetswerk was begonnen, of liever: waarom hij met de hulp aan Joden was begonnen. Dat waren nog twee verschillende kanten van eenzelfde illegaliteit; het ene was werken tegen een groep, de Duitsers, het andere werken

voor een groep, de Joden. Hij was nog niet klaar met zijn overwegingen toen Mirjam hem ernaar vroeg.

- Waarom help je juist de Joden, waarom niet de ouden van dagen, of de blinden, of de krankzinnigen.

- Er is iets van een schuld die ik wil aflossen, zei hij, in verwarring; hij was zich een schuldbesef nooit bewust geweest.

- Calvinist!

- Nee, het heeft niet met godsdienst of geloof te maken, zei hij. - Het is een andere schuld, een heel oude, geloof ik; maar ik weet het niet.

- Iets uit je jeugd zeker, zei ze schamper. - Dan doe je dus alles voor jezelf, om iets kwijt te raken, of te vervangen. Dan hebben de Joden er dus helemaal niets mee te maken. Maar dan begrijp ik ook waarom je ze allemaal lief en aardig vindt: om je schuldgevoel te verkleinen.

Hij begreep haar niet meer, ze was te intelligent. Ze wilde uit het redelijke verklaren wat niet redelijk was, ze wilde teveel weten. Ze vernielde met haar gevraag; hij wist alleen niet of het voortkwam uit vernielzucht of uit een behoefte aan bevrijding. Aan een poging tot aandacht trekken, aan een lust tot het beproeven van zijn liefde dacht hij niet. Hij had zich nooit de vraag gesteld of hij van haar hield, hij wist alleen dat hij in haar wilde doordringen. Hij verlangde ineens naar Tine, naar haar primitieve reacties, naar het kind dat ze zouden krijgen.

Jean kwam binnen en vroeg om wijn. Mirjam schonk weer in, en begon een luchtig gesprek met hem; het spel tijdens de autorit werd voortgezet. Theo verliet het huis, hij had behoefte aan een wandeling. Achter de heuvels

kwam de maan op. De hoge populieren wierpen lange schaduwen in het brede, ondiepe dal. De beek glinsterde, het natte gras ademde een lichte nevel uit. Een Duitse soldaat, onwennig op een Franse fiets, passeerde hem langzaam en groette. Hij groette terug, om geen moeilijkheden uit te lokken. Het kleine dorp lag gestorven in het maanlicht; het witte monument uit de vorige oorlog was de grafsteen voor alle bewoners. Hij bleef er even voor staan: een gehelmde soldaat die voorwaarts stormde achter een marmeren plaat met de namen van de gesneuvelde dorpelingen. Hij voelde de oorlog dichterbij en verderaf dan ooit.

Bij zijn thuiskomst ging hij het oude huis binnen door de schuur. Het grote houten rad schommelde piepend heen en weer; hij wilde de schuilplaats openen, maar een plotselinge gedachte weerhield hem ervan. Hij liep de kamer in, de lamp brandde laag, Jean en Mirjam waren verdwenen. Hij ging gekleed op de bank liggen, en vroeg zich in de slapeloze uren die volgden af of ze haar wapenrusting zou aanhouden tijdens haar ontmoeting met de onreine.

[VIII]

DE MIDDAG NA ZIJN BEZOEK AAN BASTIDE LIEP Kemp door de stad. Het was guur, er woei een dunne, scherpe wind. De blinde harmonicaspeler op het plein beschermde zijn instrument en zijn handen onder plastic; zijn vingers bewogen traag, uit gebrek aan techniek of moed. Zijn gezicht was verwijtend opgeheven naar de

paleiskoepel, waar zijn kwelgeest het klokkespel weer in beweging had gebracht; tegen die levenslust moesten zijn zwakke accoorden het afleggen. De voorbijgangers vergaten hem; ze stortten zich de winkelstraten in en uit, op zoek naar stoffering van hun aardse paradijzen. De étalages drongen zich lokkend op, ze waren walgelijk van welstand en bederf. Noodzakelijke artikelen werden bedolven onder overbodige die als noodzakelijk werden aangeprezen: symptoom van een algemene angst om teruggedrongen te worden op wat essentieel was. De aanduiding: vooroorlogs, zo lang in trek, was verdwenen; niets mocht meer aan oorlog herinneren, of gedachten aan een nieuwe wekken. Er golden andere winkelleuzen: wetenschappelijk beproefd en esthetisch verantwoord. De nieuwe welvaart zong zijn oude slaapliedje weer, op moderne tekst.

De bloemensingel was een weldaad. De stalletjes boden overmoedig tegen elkaar op in kleur, sommige in de rug gedekt door zware, donkergroene heesters. De verkopers prezen hun bloemen niet aan, maar acteerden als de liefhebbers van het schoons dat de natuur te bieden heeft; ze schikten de boeketten telkens opnieuw, en hielden ze af en toe met een vertwijfeld gebaar van de gestrekte arm op, alsof ze er geen afstand van konden doen. Kemp herkende een dikke verkoopster uit zijn jeugd; ze leek niet veranderd en verkocht nog dezelfde oranje lampionnetjes. Achter haar, op een van de schuiten, riep iemand; ze draaide zich om en begon te schelden. Hij herinnerde zich de nacht van de laatste oorlogswinter, toen hij samen met Mirjam een schuit met kolen had losgemaakt.

Hij was het er in het begin niet mee eens geweest; de kolen waren voor een ziekenhuis bestemd. - Dat klopt, voor de Joodse invalide, had ze gezegd, met een humor die niet als humor was bedoeld. Het was een verzetje in het verzet geworden: het stille bomen door de donkere grachten, het onderdrukt lachen om elkaars gezichten die zwart waren gemaakt, het wegkruipen als ze voetstappen op de wal hoorden, het haastige lossen van de kolen voor het grachtenhuis met de twintig onderduikers, de triomfantelijke trap waarmee de boot werd afgestoten toen alles binnen was. Maar er was ook weer die kleine domper toen hij op het toppunt van zijn voldoening was, de spottende vraag van Mirjam achteraf: hoe moet het nu met die zieken van je, eeuwige twijfelaar?

Zo had ze hem steeds genoemd, en hij had het zich nooit gevoeld. Hij bezat zeker niet haar rechtlijnigheid, haar onwrikbare opvattingen over goed en kwaad, haar scherpe ontleding en beoordeling van wat waar en onwaar was; maar dat waren secundaire hoedanigheden, die niet de wezenlijke verschillen tussen hen konden verklaren. Verschillen tussen man en vrouw, Christen en Jood? Hij weigerde ze te erkennen; liefde, haat, geloof, al die primaire gevoelens waren bezit van iedereen, met grens of geslacht hadden ze niet te maken. De twijfel begon waar geloof zich als ketterij uitte, liefde als haat. Bij haar gebeurde dat, zij toonde de keerzijde, en hij had niet altijd lust en moed gehad de andere kant te zoeken of te eisen. Ze lachte als ze zijn tegenzin bemerkte. Dat zou dus wel huilen zijn geweest.

Misschien had hij die wet van omkering al die jaren na

de oorlog op haar toegepast. Hoe kon hij het anders verantwoorden dat hij haar dood had gewaand terwijl ze leefde? Ze was kort voor de bevrijding gearresteerd, niemand had ooit meer van haar gehoord, na de oorlog was ze als vermist opgegeven. Hij had nog geïnformeerd, maar slordig, en al met de bereidheid in haar dood te geloven. De ziekte van zijn vrouw had hem ook belet haar spoor vaster te volgen. De wekelijkse bezoeken aan de kliniek waar Tine direct na de bevrijding werd opgenomen waren martelingen; de hoge rekeningen met de extra posten voor gebroken aardewerk, ingeslagen ruiten, verscheurd linnengoed, voelde hij als sadismen die hem volledig verlamden. Zijn energie, in de oorlog keihard samengebald, scheen te smelten en uit hem te stromen. Hij had alle kracht nodig om zich in stand te houden, hij kon niets missen voor iets of iemand anders.

Het was een verklaring, geen rechtvaardiging. Hij begon te beseffen dat hij haar dood eerder uit gemakzucht had aangenomen dan uit onvermogen. Zij was zijn geweten. De Jodenvervolging, de dood van de millioenen Europese Joden, belastte hem met een schuld die niet meer was in te lossen; zij vertegenwoordigde hen, dood of levend. Alles wat hij in de oorlog had gedaan was niets anders geweest dan een krampachtige poging om die schuld te verkleinen. Zij wist het, en ze had erom gelachen. Als het lachen haar niet goed afging beschuldigde ze hem van lafheid, omdat hij verstandelijke motieven zocht voor iets dat uit het hart hoorde te komen, dat ook uit het hart kwam en dat hij daarom wantrouwde. Maar hoe was dat bij haar zelf? Het viel hem in dat zij na de oorlog evenmin

naar hem had gezocht als hij naar haar; bij haar kon datniet voortkomen uit een behoefte aan slaap voor het geweten, maar eerder uit een welbewuste drang hem en alle anderen van zich af te stoten. Het aannemen van de naam Mirjam Israëls duidde daarop. Ze zou zich zo noemen, had ze wel eens gezegd, als ze had afgerekend met alles dat haar om sentimentele redenen aan het voorlopig vaderland bond. Het was de naam die ze als zioniste wilde voeren.

Hij sloeg de brede straat van de grote kranten in. De pianowinkel op de hoek, vol nieuwe instrumenten, herinnerde hem aan Bastide: kunst is alles. Voor de kunstenaar dan toch hoogstens, maar voor de timmerman was timmeren alles, voor de drukker drukken. Het was allemaal precies hetzelfde; wie het ene tot een hogere orde wilde opheffen deed dat ten koste van het andere, verstoorde de cultuur die immers het totaal was. Hij trok Bastides liefde tot de muziek niet in twijfel, wel zijn liefde tot zijn omgeving, tot zijn vrouw, Hermien, al het andere. Hij vroeg zich af hoe zijn houding in de oorlog was geweest. De krantengebouwen leken een kruising tussen een warenhuis en een bankinstelling: frivool en solide. Dat laatste beperkte zich overigens tot het zakelijke; in geestelijk, of zelfs maar maatschappelijk opzicht hadden de meesten tijdens de oorlog hun voosheid bewezen. De krant was geen meneer, en zeker geen man. Achter een van de gevels moest Mirjam werken; hij zag haar duidelijk voor zich: het springerige donkere haar, het lage brede voorhoofd, de licht uitpuilende ogen, de bitterzoete mond. Haar uiterlijk was Joods en niet-Joods, daarom haatte ze het, al had het haar in de oorlog vaak gered. - Woestijn

en laagveen, dat kweekt bastaards, zei ze. Het was niet haar bedoeling dat om zo'n opmerking gelachen werd.

Hij ging het gebouw binnen, en vroeg bij de portier naar haar. - Derde étage, rechtsom, tweede deur. De man zei het verveeld en keek langs hem heen naar niets; zijn stijve jasje stond aan de kraag open, het was warm in het glazen hokje, een kleine broeikas waar het socialisme kwijnde: de grond te vet, de lucht te schraal. In de hal bladerden enkele mannen aan lessenaars in oude jaargangen; een ander groepje zat om een ronde tafel en loste puzzles op, koppige strijd om een kleine prijs die hun steeds vooruitbleef, als de worst op de hondenrennen. Kemp keek omhoog, langs de stenen trappen die om het dozijn treden een kleine diagonaal trokken in een eindeloze schacht van steriele tegels. Twee mannen in blauwe kielen daalden af en verdwenen onder de grond; even later begon de vloer te trillen. Hij begreep pas na enig nadenken dat de rotatiepers op gang was gebracht; het riep geen enkele gedachte aan zijn eigen drukkerij bij hem op. Hij draaide zich om en liep weer naar buiten.

Het station strekte zich uit in de zon. Op het water voeren sleepbootjes en ponten af en aan, auto's ijlden zonder op of omzien over de brug. De stad was bedrijvig, hij wist dat de hele wereld het was, maar hij nam er geen deel aan; niet door een tekort aan energie, maar door een teveel aan geweten. Hij ging op een terras zitten dat laag aan het water lag en bestelde koffie. De wind was nog te fel, maar de zon die was doorgebroken maakte zomer; uit een glazen rondvaartboot schalde een stem die de oude stad prees. De mensen om hem heen luisterden eerbiedig

en leverden achteraf commentaar. - Die gevels, zei een vrouw tegen haar vriendin, - die kleuren, dat water overal. Nadere bijzonderheden wist ze niet, het aanwijzend voornaamwoord drukte al haar gevoelens uit. - Dat rembrandteske licht, zei haar vriendin, en ze omvatte hemel en aarde in een enkele penseelstreek van haar mollige hand, die steeds met een lepeltje had gespeeld. Daarna zwegen ze; de boot liet diepere sporen in haar na dan in het water. Het stroomde rustig voorbij, onbekommerd om wat het met zich mee voerde: vlokken besmeurde watten, proppen papier, en opbollende condooms van de bordelen aan de kade. Het gebruikte leven, dacht Kemp, in een behoefte aan banaliteit.

Hermien stond bovenaan de trap en ontdekte hem na enig zoeken naast het tafeltje waaraan de twee vrouwen zaten. Zolang ze niet aan de afdaling begon behoorde ze nog aan zichzelf; de eerste stap naar beneden was het begin van een avontuur dat machtiger zou blijken dan zijzelf. Ze kende haar mogelijkheden, ze beheerste ze niet, dat was de reden waarom ze de realisering telkens uitstelde. Er waren perioden waarin haar dat onrustig maakte, maar meestal leefde ze in een toestand van verbaasde afwachting. Het gaf haar iets flegmatieks, dat door anderen vaak werd uitgelegd en veroordeeld als zelfverzekerdheid. Maar het was het flegma van de onervarene die bang is voor de ervaring. Alles was een uitdaging, en die nam ze pas aan als ze zich sterk genoeg achtte; niet sterk genoeg om te overwinnen, maar om te weerstaan en desnoods om te verliezen, eervol te verliezen. Ze wilde nooit onvoorbereid zijn, het toeval liet ze niet toe.

Kemp was haar grootste uitdager, en hij kwam op een ogenblik dat ze op haar kracht vertrouwde, of liever: dat ze haar kracht wilde beproeven. Het verschil in leeftijd was haar welkom, het was noodzaak. Leeftijdgenoten boeiden haar niet, hun motieven waren te doorzichtig, zij herkende in hen teveel van zichzelf. Kemp vertegenwoordigde een groep die zij sterke eigenschappen toeschreef, en allerlei onbekende gevoelens die zij zou willen leren kennen. Wat hij op de trap tegen haar had gezegd leek een belofte, hij zou haar de duw geven naar de eigen zelfstandigheid en het geloof in eigen werk. Zij had dat geloof steeds gespeeld, als reactie tegen haar vaders ongeloof, maar ze zou eindelijk de eigen bron gaan zoeken en aanboren. Ze verlangde ernaar, en ze was er bang voor; en daaruit kwam de aarzeling voort die haar belette meteen op hem toe te lopen. Het kon zijn dat ze modder aanboorde in plaats van helder water; dat was onmogelijk te voorspellen, zolang de bron overwoekerd was. Ze voelde vaag dat het zoeken van de ene grote drijfveer haar zou noodzaken de kleinere, vertrouwde impulsen uit te schakelen; ze zou merken dat wat haar in beweging bracht veel dieper lag dan wat zij wel eens als oorzaken van haar denken en doen had beschouwd. En misschien zou het nooit te achterhalen zijn, misschien was ieder doordringen in zichzelf even tevergeefs als het nalopen van de horizon. Ze streek haar korte haren naar achteren en daalde af.

Kemp had niet meer aan de afspraak gedacht, maar hij liet niets merken. Hij was dankbaar voor haar komst, ze zou zijn gedachten afleiden van Mirjam en alles. De zon

stond achter haar, haar ogen waren twee kleine beschaduwde vijvertjes die rust en ontspanning beloofden. Ze droeg een wijde jas die haar fors en toch vrouwelijk maakte; uit een van de zakken haalde ze een schetsboekje.

- Ik ga je tekenen, zei ze. - Ik wil een herinnering aan je hebben.

- Een herinnering? Ik ben nog niet eens weg.

Ze was al begonnen. Hij hoorde haar driftige lijnen, en zag in zijn verbeelding het sterke patroon van de gekruiste strepen. De twee vrouwen stonden op, keken zwijgend over haar schouder en liepen langzaam naar de uitgang. Haar blik tastte onophoudelijk kleine delen van zijn gezicht af en hechtte zich dan weer aan het papier. Het leek alsof ze telkens kleine prikkels achterliet op de plekken die ze observeerde, alsof ze hem merkte met haar gedachten. Soms lukte het hem met haar mee te kijken en zichzelf te zien zitten; de uitkomsten waren totaal verschillend. Zij zag hem als de sterke man die haar de eigen weg zou wijzen, hij zag zichzelf als een uitgeleefde figuur die zich om schemerige, niet eens duistere, redenen aan de wil van een jong meisje onderwierp. Hij voelde zich oud, maar het begon langzamerhand tot hem door te dringen dat het een ouderdom was die hij zichzelf oplegde. De gedachte joeg even door hem heen dat hij bezig was zichzelf te sparen.

Hermien liet zien wat ze getekend had, hij moest er zijn naam onder zetten. Ze had hem geïdealiseerd, maar dat zag hij niet; hij herkende de man die hij geweest was, de vechter, de roekeloze. Het weekte iets in hem los, hij kreeg neiging om te huilen, om eindelijk tegen iemand

anders dan zichzelf te zeggen wat hem ervan weerhield aan de wereld deel te nemen. Maar hij zweeg; ze was nergens bij betrokken geweest, ze was nauwelijks geboren toen de oorlog uitbrak. Ze was het blanco papier waarop hij zich kon uitschrijven, maar het moest blanco blijven. Ze aten in een klein restaurant in de binnenstad. Het was een kelder waar studenten en schilders kwamen. Kaarsen, in bedropen flessen gestoken, verspreidden een menslievend licht. Hermien groette bekenden, maar weerde er twee af die een gesprek met haar wilden beginnen. De eigenaar schreef de bestelling op een kleine blocnote; hij droeg een Frans voorschoot en beval hun een lichte witte wijn aan. Gebloemde borden en schalen van ruw aardewerk voltooiden de sfeer van het Franse platteland, die alleen was opgeroepen om de ongerieflijkheden van het interieur en de gebreken van de keuken te verdoezelen. Hermien stak een sigaret aan in de kaarsvlam en blies de rook omhoog: een golvend spinneweb tegen de lage zoldering dat zich snel oploste. Haar andere hand draaide het lege glas rond, zodat het vonken schoot. De radio liet een verre harmonica spelen.

- Ik ga weg thuis, zei ze. - Ik heb vanmiddag besloten.
- Zo maar ineens?
- Ik wilde al lang, maar ik durfde niet.
- Is daar zoveel moed voor nodig?
- Ik heb gezien hoeveel meisjes de verkeerde kant opgingen als ze een eigen kamer namen. Dat wilde ik niet.
- Ik weet niet of dat een verkeerde kant is.
- Het is verkeerd als je het eigenlijk niet wilt.
- Maar misschien wilden ze het wel. En jij, Hermien?

- Ik ben nu sterk genoeg om het te willen.

Hij zweeg en dacht over dat antwoord na. Het was niet zo raadselachtig als het op het eerste gehoor klonk; het onthulde veel. Leverde ze zich aan hem uit? Hij vroeg het zich nog herhaalde malen af terwijl ze at en dronk. Intussen vertelde hij op haar aandringen over de drukkerij, en later over de oorlog. Hij vertelde niet meer dan wat hij kwijt wilde, en deed zijn best zo luchtig mogelijk te zijn. De wijn hielp daarbij, hij was niet gewend te drinken.

- De oorlog is voor mij zoiets onwezenlijks, zei ze.
- Voor mij ook.
- Maar heel anders. Jij wilt hem onwezenlijk maken, voor mij is hij het vanzelf.
- Waarom denk je dat ik dat wil? Voor mij, voor veel mensen, is hij veel werkelijker dan de wereld van nu.
- Dat maakt hem juist zo onwezenlijk. Ik zei toch niet: onwerkelijk? Je leeft er nog middenin, en toch heb je er verdriet van als van iets dat al lang geleden is. Het is iets dat dood en levend is tegelijk. Maar voor mij heeft het nooit geleefd.
- En dat vind je jammer.
- Ik weet het niet.
- Heeft je vader je er nooit iets van verteld?
- Vader... Dat is juist een van de redenen dat ik wegga.

Vader is een lafaard. En een moordenaar.

Hij schrok van de felheid waarmee ze die beschuldiging uitte. De woorden waren eruit gestoten, alsof ze plotseling vrijkwamen na jarenlang onderdrukt te zijn. Hij hoopte dat ze verder zou gaan, dat ze ook zichzelf zou

bevrijden. Aan het tikken van haar tranen op het papieren tafellaken merkte hij dat ze huilde; ze maakte geen geluid, en hield het hoofd gebogen. Hij wachtte zwijgend op wat komen zou.

- Het is niet waar dat de oorlog niet voor mij heeft geleefd, zei ze tenslotte. - Iedereen heeft hij wel wat gedaan; wie weet wat een kindje in de wieg voelde als er vlakbij gebombardeerd werd.

- Dat wilde je niet zeggen, zei hij zacht; het kleine klagen begon weer, hij wilde er niet overheen praten.

- Ik was vijf jaar toen de oorlog begon. Ik moest plotseling in een groot bed slapen; mijn kleine met witte spijlen ging naar de kinderen van de verbrande stad, zei moeder. En ik moest twee speelgoedbeesten weggeven. Later kwam er een oudere jongen bij me op de kamer slapen; we woonden toen nog in een kleiner huis. Het was een Joodse jongen, zo oud als ik nu ben.

- Dat was toch dapper van je vader?

- Moeder dreef het door. Ze was verliefd op hem. Ik heb ze ontdekt, op een middag, samen in mijn bed. Ze waren naakt, ik dacht dat hij haar wilde doodmaken. Ik begon te schreeuwen, en ze sprongen allebei op. Ik schrok nog het meest van moeder, ik had haar nooit zonder kleren gezien.

- Hoe kwam je vader erachter?

- Ik weet het niet, ik denk dat moeder het hemzelf vertelde. Hij kwam dezelfde avond op mijn kamer; ik werd wakker van zijn gebrul. Hij schreeuwde tegen de jongen dat hij meteen het huis uit moest. Hij schold hem uit voor vuile Jood, en hij hoopte dat hij zou worden

opgepakt zodra hij buiten was. Ik huilde toen hij weg was.

- En is hij niet meer teruggekomen?
- Nee. Hij is vergast.
- Hoe weet je dat, Hermien?
- Op school, na de oorlog, zei een meisje dat ik de dochter van een Jodenvergasser was. Haar vader had de jongen indertijd naar ons toe gestuurd.

Ze zwegen. Er was een uitbarsting van vrolijkheid achterin de kelder. De studenten begonnen te zingen en met brandende kaarsen te gooien. De patroon greep rustig in, en zette de radio iets harder. Er kwamen enkele nieuwe gasten binnen, twee luidruchtige schilders met hun stille blanke slavin. Ze keek zonder belangstelling van Kemp naar Hermien, glimlachte moedeloos en droogde haar dunne, natte haren met een zakdoek.

Het regende, maar Hermien wilde lopen. Ze gaf hem een arm en zocht zijn hand op. De straten waren stil; de donkere huizenblokken waren onregelmatig geperforeerd met de rechthoeken van de verlichte ramen. Er bewogen geluidloze gestalten achter, schimmen uit een andere wereld. Halve herinneringen en onvoltooide gedachten dwarrelden in Kemps hoofd rond, maar hij had er geen behoefte aan ze af te maken. Hij luisterde naar hun voetstappen, en concentreerde zich op de warmte die van hun ineengestrengelde handen uitging. Die schenen een eigen veilig leven te leiden; misschien zou dat zich op een ogenblik verder uitstrekken. Hermien was hem nader dan ieder ander, zij was de eerste voor wie hij weer iets zou willen zijn. Toen ze hem voor de museumtuin staande hield om een grillig belicht beeld aan te wij-

zen, een grijze stenen man, zoende hij haar in de kleine welving van haar slaap. Ze glimlachte langzaam.

Het was vol in het concertgebouw. In de zaal hing de tintelende sfeer van spanning en afwachting, aangewakkerd door de orkestleden die veelbelovend hun instrumenten stemden en gevaarlijke passages doornamen. De hoboïst liep statig rond om de toon aan te geven. Twee cellisten in de achterhoede waren druk in gesprek, hun arm om de schouder van hun instrument geslagen, alsof het hun kind was. De paukenist roffelde zacht, en legde van tijd tot tijd zijn oor op een van de grote trommels: een echoput die hem zijn eigen geheimen teruggaf. De fagot kwaakte er spottend doorheen, de bassen waren als altijd schor van verontwaardiging, de kleine triangel lachte. Het waren vergelijkingen die Hermien met kinderlijk plezier bedacht en die ze Kemp lachend toefluisterde. Hij voelde zich onwennig; na de oorlog was hij nooit naar een concert geweest, en daarvoor zelden. Hij had wel behoefte aan muziek, maar niet aan een concert. Hij herinnerde zich avonden in Frankrijk, een slecht bespeelde gitaar en liedjes waarvan niemand de woorden kende, de opwindende horra's die ze urenlang hadden gedanst, de monotone wijsjes die hun gids op een primitieve fluit blies. Hij verlangde ernaar terug; of was het weer de oorlog? Hij vroeg zich af of Mirjam in de zaal was, maar hij zocht haar niet.

De muziek was toch sterker dan hijzelf, hij moest zich aan Haydn en Mozart gewonnen geven. Hermien luisterde met dichte ogen; er waren meer mensen die zo zaten, meest vrouwen. Het leek of ze een rituele handeling

verrichtten die het zien verbood; luisteren was naar binnen kijken. Bastide had ongelijk als hij wilde beweren dat er geen belangstelling voor de muziek meer bestond. Maar hij wilde waarschijnlijk iets heel anders zeggen: dat de democratisering van het concert een ontheiliging van de muziek was. Alsof er een kunst zou bestaan die daar niet tegen kon.

In de pauze liepen ze door de gangen om de zaal heen. Honderden gezichten streken hen voorbij: een snelle zijdelingse blik waarbij werd doorgepraat, een achteloos afwegen, een haast onbewuste aanvaarding of verwerping. Het leek of iedereen zich schaamde voor zijn deelgenootschap in de collectiviteit van het luisteren, en tijdens het wandelen probeerde zijn zelfstandigheid te herwinnen. In de koffiekamer was die poging minder geforceerd; het gezamenlijk drinken legde weer verbindingen. Hij voelde een blik die aan de zijne bleef haken, en zocht ernaar onder het praten met Hermien. Er stond een jonge man, met donkere ogen die wegdraaiden zodra Kemp ze ontmoette; maar even later keerden ze aarzelend terug. De nerveus trekkende mond sprak van dezelfde schrikachtigheid als de ogen; het was geen angst voor ontdekking, maar juist een behoefte aan ontdekking die de ander beheerste, en die hem tegelijkertijd onzeker en beschaamd maakte.

Kemp herkende hem eindelijk, het was de student uit de oorlog. Hij nam Hermien bij de arm en drong zich door de menigte naar hem toe. De ander glimlachte zwak toen ze voor hem stonden, een scheef lachje dat hem iets ongunstigs en iets ziekelijks gaf. Hermien voelde zich be-

slopen, en draaide zich af om een ander gezicht te zien; ze herkende een collega van haar vader en knikte hem toe. Kemp verbaasde en verontrustte zich over de verandering die de student had ondergaan, of liever: de consequentie waarmee vroeger nog nauwelijks zichtbare trekken waren uitgewerkt tot eigenschappen die al het andere overwoekerden. De zachtheid, de kinderlijke trots, de verlegenheid, de lust tot zelfverheffing, al die schijnbare tegenstellingen waren verdwenen; overgebleven was een mengsel van onverschilligheid en hardheid, gedistilleerd waarschijnlijk uit een gevoel van vernederd of gekwetst te zijn. Het lachje dat telkens over zijn gezicht trok diende dan nog om de anderen op een dwaalspoor te brengen. Kemp liet er zich niet door misleiden. - Je bent een goede vervalser geworden, heb ik gehoord, zei hij. - Hoe kwam het dat je gepakt werd?

- Er had iemand gekletst.
- Hebben ze het je moeilijk gemaakt?
- Ik zat in Auschwitz, met mijn vader.
- Ik wist niet dat je vader ook gepakt was.
- Ik werd als Jood beschouwd, mijn vader moest het dus ook zijn.

Kemp herinnerde zich de waarschuwing die hij Tom had gegeven nadat hij hem naakt had gezien. Hij had een weerloze indruk gemaakt. Het was een zinneloze, misschien gewetenloze, waarschuwing geweest; hij had hem zelf even tevoren het vervalsen geleerd, en hem daarmee aan de Duitsers uitgeleverd.

- Is je vader er ook uitgekomen?
- Ik heb mijn vader vermoord. Het lachje speelde weer

over zijn gezicht, om de lichte beving in de stem te neutraliseren. De ogen dwaalden zonder belangstelling rond.

- Je bent gek, Tom.

- Ik haalde mest en vuil op uit de barakken; daarvoor kreeg ik iets meer te eten. Op een keer hadden ze in een van de tonnen een man gestopt, met zijn hoofd naar beneden. Ik zag het gebeuren toen ik de barak binnenkwam. Ik kon een sigaret verdienen als ik zijn benen vasthield; hij spartelde zo. Ik deed het. Ze begonnen verschrikkelijk te lachen. Toen de man stil was moest ik hem uit de ton halen.

- Het is afschuwelijk, Tom. Maar je wist het niet.

- Wist ik het werkelijk niet? Eerst mijn broer, toen mijn vader.

- Je moet geen schuld op je laden die je niet toekomt. Tenzij je wilt beweren dat we allemaal moordenaars zijn. Hij zei het meer tegen zichzelf dan tegen Tom. Die scheen het ook niet te horen; hij stak met onbeheerste gebaren een sigaret op en inhaleerde diep. Daarna bood hij er Hermien een aan; ze weigerde. Hij nam aan dat Kemp niet rookte en borg het pakje weerweg. Hermien zag dat zijn handen te verzorgd waren; de nagels waren puntig geknipt en glansden alsof hij ze gelakt had. Hij droeg een sterk getailleerd jasje. Het viel haar voor het eerst op hoe weinig Theo om zijn uiterlijk gaf. Ze had het gesprek niet gevolgd, en begreep de intensiteit niet waarmee Kemp de ander toesprak en aankeek.

- Heb je je studie nog afgemaakt?

- Ja, maar ik doe er niets mee. Ik doe helemaal niets. Ik leef, dat is al erg genoeg.

- Het klinkt erg jong, na alles wat je hebt doorgemaakt.

- Je gaat toch niet zeggen dat het leed de mens verheft?

- Ik was het niet van plan. Maar je kunt er wel iets van maken, als je er niet helemaal aan kapot bent gegaan. In elk geval is het goed iets te doen te hebben. Je moet je niet aan jezelf overleveren.

De bel en het gedrang direct daarna overstemden zijn laatste woorden. Hij vroeg Tom nog naar zijn adres, maar kreeg geen antwoord. De ander stak alleen even zijn hand op en verdween in de menigte. Kemp voelde zich losgeslagen en verward, en liet zich door Hermien meevoeren. Ze bracht hem naar het podium, ze wilde niet meer in de zaal zitten. Ze vonden twee plaatsen achter de bassen; Kemp zag voor het eerst dat de spelers op hoge krukjes zaten, sommigen met een been afhangend op de grond, anderen met beide benen om de sporten geslagen.

- Ik wist niet dat je zulke mannen kende, zei ze.

- Ik ken hem uit de oorlog, hij heeft het moeilijk gehad, en nog. Ik moet iets aan hem doen.

Ze zweeg, en luisterde gedachteloos naar het hese geluid van de bassen, die druk aan het oefenen waren. Ze werd beheerst door een gevoel dat ze niet kende, een mengsel van jaloezie en verontrusting. Ze wist niet dat ze Kemp voor zichzelf opeiste. Hij moest iets aan haar doen, en aan geen ander zolang het met haar nog niet voltooid was. Ze nam zijn hand en begon die te strelen; het deerde haar niet dat anderen naar haar keken.

In de zaal begon applaus; de dirigent daalde snel de lange trap naar het podium af, alvast naar links en rechts buigend. Het was een kleine, energieke Fransman, befaamd

om zijn opvatting van Debussy. Hij hief de armen op om een begin te maken met Tussen dageraad en middaguur op zee. Kemp was afgeleid; hij zocht in de halfdonkere zaal het gezicht van Tom, niet om het te vinden maar om een bezigheid te hebben. Hij herinnerde zich dat Tom hem kort na de bevrijding had geschreven; hij had niet geantwoord, en ook daarvoor de ziekte van Tine als excuus gebruikt. Hij had dat nooit als een tekortkoming of een uiting van lafheid beschouwd. Tines ineenstorting paste in het beeld dat hij zich van hun leven na de oorlog had gemaakt, het bevestigde zijn stelling over de situatie waarin het verzet zou geraken. Hij had later niet kunnen geloven dat zij weer beter was; hij bleef in haar de patient zien, de ongeneeslijke zenuwzieke, die hij aanvankelijk ontzag maar naderhand verwaarloosde. Haar verlangen naar een nieuw kind was niets anders dan hysterisch verdriet over de dood van het eerste; het was alleen daarom al niet te vervullen. Hij hield zichzelf voor dat hij geen behoefte meer had aan een kind; het zou immers een uiting zijn van de vernieuwing die hij juist afwees, de vernieuwing die verraad was van het oude.

Hij keek naar Hermien en vroeg zich opnieuw af wat hij van haar verwachtte. Ze voelde zijn blik maar keek niet terug; de golven van de muziek omspoelden haar. Ze wist dat ze weer het veelbelovende begin zou voelen van de sensatie die nog nooit in haar voltooid was, maar die ze eenmaal zeker volledig zou ondergaan. De muziek zou aarzelend in haar gaan stromen, de macht buiten haar wilde dezelfde zijn als de macht in haar, het moest in haar verbeelding iets worden als communicerende vaten: de

verbinding tussen het andere en zijzelf tot stand gebracht. Ze was ervan overtuigd dat zij eens dat andere zou worden, maar ze was er niet zeker van welke macht dat zou bewerken. Ze betwijfelde of het de muziek zou zijn; die was er al te vaak al te dicht bij geweest. De muziek was vermoedelijk een voorbode. Ze geloofde, toen alles weer wegdreef, dat zijn meester niet veraf meer was. Kemp beschouwde zich hoogstens als de meester die van zijn leerling meer verwacht dan van zichzelf, een vader die hoopt of eist dat zijn kind alles zal plukken wat voor hemzelf te hoog hing. Hij zag plotseling in, hoezeer zijn weerstand was verzwakt; hij was niet meer dan een schaduw van zichzelf, van de man althans die hij in de oorlog was geweest. Hij herinnerde zich dat hij tegen de ambtenaar iets had beweerd over zijn verlangen naar een nieuwe tijd van gevaar, naar een leven volgens eigen maatstaven. Het was een leugen, of een vervalsing van die maatstaven. Hij had het misschien ook alleen maar gezegd uit verzet tegen een man die zo duidelijk volgens de geijkte maatstaven van een algemeen erkende orde leefde. Een orde die voor democratie werd versleten, maar die in werkelijkheid even nationalistisch was als de systemen die ze in de oorlog had bestreden. Een samenleving waarin onder verschillende leuzen, maar met dezelfde begerigheid, het burgerlijke ideaal van welstand werd nagelopen, een ideaal waarvoor met gevoelens van trots de vernederendste concessies werden gedaan. Toegeven en verloochenen werd als een deugd beschouwd, niet alleen als het erom ging iedereen recht te geven op een boterham met margarine, maar ook als de natie behoed moest

worden voor een bankroet door een vrije bevrijdingsdag, of als er zaken gedaan moesten worden met een land vol van de zuiverste rasmoordenaars. Economie was een nieuwe internationale moraal, die alle middelen heiligde. Hij vroeg zich af of de normen die de mensen in het klein hanteerden ooit in het groot zouden gelden. Schuldbesef, dat realiseerde hij zich vaag, zou dat nooit kunnen bewerken; liefde tot de naaste evenmin. Liefde tot de verste, misschien.

Die eigen maatstaven, wat waren dat? De tijd waarin hij geleefd had zoals hij werkelijk wilde, de oorlog dus, was een tijd zonder normen geweest, zonder vooropgezette normen althans. Hij had zeker niet uit mensenliefde gehandeld; hij had in het verzet alleen een mogelijkheid gezien zijn eigen bestaan te rechtvaardigen. Hij had zich nodig gevoeld; honderden opgejaagde en weerloze mensen waren van hem afhankelijk, en het had hem niet bezwaard. Het had hem ook niet de minste neiging tot zelfverheffing gegeven; hij wist zichzelf van honderden anderen afhankelijk. Hij was een werktuig, hij functioneerde. Hij kon zich niet herinneren ooit lust te hebben gehad te onderzoeken wat hem, buiten zichzelf, tot handelen dreef. Pas later was het besef van schuld hem gaan drukken, schuld tegenover de vervolgden, of ze hun lot nu hadden verkozen of niet. Hun afhankelijkheid van hem werd een aanklacht tegen hem. Alles wat hij daarna gedaan had, en het was meer geweest dan in de eerste oorlogsjaren, was onderdeel geweest van de vertwijfelde poging om die schuld ongedaan te maken. Een poging waarvan Mirjam hem de overbodigheid en de zinloos-

heid had doen inzien, en die ze had gereduceerd tot de uitwerking van een kwellende jeugdervaring. Dat was dan dus de eigen maatstaf: alles wat hij deed deed hij voor zichzelf. Het had hem toen wel geschokt, maar hem niet doen twijfelen aan de noodzaak van zijn aanwezigheid voor anderen, de bittere noodzaak.

Maar wat was daar nu van overgebleven? Hij kon niet meer noodzakelijk zijn; de anderen waren dood, of ze hadden de oorlog overleefd, en ook in dat geval gingen ze hun eigen gang. Ze werkten ijverig mee aan de welvaart van een wereld die hen, als het zo uitkwam, opnieuw zou vervolgen. Hij kon hun dat niet kwalijk nemen, ze hadden geen schuld aan hun eigen doden. Maar hij kon zelf niet meedoen zonder allen te verloochenen die hij gekend had. Zijn schuldbesef, eerst een kwellend gevoel dat hem niettemin tot handelen dwong, was een onbeweeglijke, levenloze macht geworden, tegelijkertijd versteend met het verzet in hem. Zijn geweten gaf niet meer de weg aan, het sloot wegen af.

De muziek, die achtergrond was geweest, begon eindelijk tot hem door te dringen: een eindeloos golvende beweging. Hij zag dat Hermien er al die tijd in was opgegaan; haar gezicht stond zo ontvankelijk als een bloem in de zon. Later, toen ze aan een cafétafeltje tegenover elkaar zaten, vroeg hij wat ze gevoeld had. Ze kon het niet zeggen, haar blik naar hem was verlegen en snel weer weg. Om hen heen werd verward gepraat en gelachen; een glad strijkje kwam bij vlagen om aandacht zeuren. Op de kleine dansvloer bewogen zich enkele paren, even verveeld als het ritme waarop ze dansten. De golvende

zee van Debussy, en de drabbige poel van het dansorkest: lust en onlust, en het was allebei muziek. Hermien dacht daar afwezig over na, en betrok de twee-eenheid op zichzelf. Ze bestond uit twee wezens: de sterke Hermien en de zwakke. Ze had die twee steeds als elkaars tegenstanders beschouwd; ze haatte de zwakke, ze bewonderde de sterke, en ze was altijd vastbesloten geweest de laatste te doen overwinnen. Haar voornemen alleen te gaan wonen was een stap op weg naar de zege; ze was nog kinderlijk genoeg om te denken dat uiterlijke veranderingen innerlijke zouden veroorzaken. Maar ze was ook eerlijk genoeg om zichzelf af te vragen of de haat tegen haar vader inderdaad tot haar plan bijdroeg, zoals ze tegen Kemp had gezegd. En of ze zich werkelijk zo ergerde aan zijn angsten, en aan het rusteloze zoeken van haar moeder naar sexuele bevrediging. Dat laatste formuleerde ze wel niet zo, ze noemde het voor zichzelf ontrouw, maar ze begreep dat het gedrag van haar moeder voortkwam uit een afschuwelijk gemis. Ze vergaf haar meer dan haar vader, al bewonderde ze haar niet. Ze had nooit iemand bewonderd, ze wachtte af, maar ze had er sterk behoefte aan tegen iemand op te zien.

- Waar denk je aan, Hermien?
- Aan de muziek, aan hoe het mogelijk is dat dit gedoe muziek is, en Debussy ook.
- En vond je dat dat tegen de muziek pleitte?
- Nee, maar het is wel moeilijk te combineren.
- En toen dacht je: met de mensen is het precies zo.
- Ja.
- Met mezelf is het precies zo, dacht je.

- Hoe weet je dat?

Hij antwoordde niet direct; hij besefte dat zij op hem begon in te werken, maar anders dan hij zich dat tijdens hun eerste ontmoeting had voorgesteld. Het was niet zo dat zij hem iets gaf, zoals hij vaag had gehoopt, maar zij dwong hem zonder het te weten tot zelfwerkzaamheid. Hij zag dat zij hem uit louter egoïsme tot haar held had uitverkoren; zij was aan zichzelf bezig, niet aan hem, en zij eiste dat hij haar daarbij zou helpen. Hij aanvaardde haar eis, hij nam hem over, hij stelde hem aan zichzelf; vermoedelijk bestond die eis ook in het begin al alleen bij hemzelf. Haar egoïsme verplichtte hem te zijn wat zij zich van hem voorstelde; afwijzen van die plicht betekende dat hij haar moest laten vallen. En dat wilde hij niet, omdat hij dan zelf zou terugvallen in een toestand waaraan hij zich juist begon te ontworstelen. Want het drong tot hem door dat hij bezig was zich te verzetten tegen de druk van zijn geweten, tegen zijn schuldgevoel dat zijn werkzaamheid had verlamd. Het was als ontwaken uit bewusteloosheid: geen besef nog van ergens heen te willen, maar een drang ergens vandaan te moeten. Het was geen liefde voor de ander die hem in beweging bracht, het was eigenliefde. Ze vroeg geen minnaar die haar afhankelijk zou maken, maar een gids die haar de weg naar onafhankelijkheid zou wijzen. Ze beschouwde hem al als die gids; zijn aarzelingen konden voor haar niet anders zijn dan een opperste verantwoordelijkheid bij het zoeken van de goede weg. Hij kon niet anders doen dan haar waan, die voor haarzelf werkelijkheid was, ook voor zichzelf tot werkelijkheid te maken. Hij antwoordde tenslotte:

- Ik weet het omdat ikzelf ook zo heb gedacht: mooi en lelijk, zwak en sterk, goed en slecht zijn elkaars tegenpolen. Maar het is niet zo, Hermien. Het zijn juist elkaars aanvullingen, het een kan niet zonder het ander. De slechte Hermien, als die er is, maakt de goede; de zwakke Hermien maakt de sterke.

- Is dat werkelijk zo?

- Het is nog anders: de slechte Hermien is de goede, de zwakke is de sterke. Iedereen is het totaal van zichzelf.

Hij begreep niet waar hij de woorden vandaan haalde, hij wist ook niet meer of het zinnig of onzinnig was wat hij zei. Hij wist dat het werkte, zijn woorden waren zaden, en de grond was verlangend en vruchtbaar.

Het huis was donker, hij zag het al toen ze de hoek omsloegen. Op de ronde tafel in de kamer lag een briefje, waarop Bastide geschreven had dat zij een onverwachte uitnodiging voor een logeerpartij bij vrienden hadden aanvaard. Hermien glimlachte, maakte koffie en ging later voor de vleugel zitten. Ze speelde zacht en doorzichtig, iedere heftigheid vermijdend. Ze had het gevoel iets naar zich toe te spelen dat zich anders niet voltrekken zou. De muziek was inderdaad voorbode, maar bij niemand in dienst: een macht die het andere opriep. Ze keek af en toe tussen haar oogharen naar Kemp, die in volmaakte rust naar haar luisterde; zijn scherpe gezicht sneed als een ploeg in de ruimte, zijn sterke handen lagen beheerst afwachtend op de leuningen. Het goede is het slechte, het zwakke is het sterke; ze herhaalde de woorden eindeloos in zichzelf, tot ze geen betekenis meer hadden, maar een

slingerslag waren geworden, een tweede hartklop die haar met een nieuw ritme vervulde.

Ze stond op en sloot de vleugel. Ze liepen langzaam de trap op. Ze sloot het raam van haar kamer, stak de lamp op de tafel aan en schoof de gordijnen dicht. Op het bed lagen nog enkele van de tekeningen die ze hem 's middags had laten zien; ze nam ze op en borg ze met overleg in een map die tegen de muur stond. Het diende niet tot uitstel, het was onderdeel van haar rustige manier van doen; het bepaalde het tempo waarin alles zou gebeuren. Haar nadenkende blik verried geen twijfel, maar alleen de zucht naar een bewust beleven van alle handelingen die verricht zouden worden. Niets moest vanzelf gaan, alles moest gebeuren.

Hij hielp haar toen ze zich begon uit te kleden, ze liet het tenslotte aan hem over. Haar huid sidderde waar hij haar aanraakte, en hij hoorde haar hart diep, maar regelmatig bonzen. Ze wekte ontroering en intens verlangen bij hem. Hij wist dat hij begon aan de opwekking van machten die haar rampzalig zouden achterlaten als hij ze niet wist te voltooien. Maar hij twijfelde niet aan zichzelf, hij concentreerde zich zonder moeite op zijn opdracht, hij verwaarloosde geen enkel detail. Hij zag dat haar mond en ogen zich steeds sterker sloten, haar lichaam raakte onder zijn handen steeds sterker gespannen; er waren ogenblikken dat het in een kramp samentrok. Maar toen hij eindelijk bij haar binnendrong opende ze zich in een volledige ontspanning; hij voelde tot in iedere vezel de hunkering waarmee ze op hem afkwam. Haar schoot golfde, ze zoog hem naar zich toe en perste hem weer terug, hij

wist niet meer wie of wat de beweging teweegbracht, ze waren samen een grote beweging geworden. De stroom die hij na eeuwigheden in haar uitstortte ontsprong in een peilloze diepte en scheen zich een eindeloze bedding in zijn lichaam uit te branden. Ze ontving hem met een kreet waarin het lachen en huilen van een heel leven leek te worden opgelost.

Later, toen ze in elkaars armen lagen en hij haast sliep, zei ze zacht:

- Het is nog anders, Theo.
- Hoe anders?
- Jij zei: de zwakke is de sterke. Versta je me nog?
- Ja.
- Maar het moet zijn: de een is de ander. Ik ben jou.
- Ja?
- Ieder is de ander, we stromen door elkaar heen. Begrijp je me? Ik heb de macht buiten me eindelijk binnen me.

Hij voelde zich toch nog verscheurd, maar deed alsof hij haar niet meer had gehoord. De slaap was zijn enige bondgenoot; hij vertrouwde op zijn ontfermende kracht.

[IX]

DE AMBTENAAR MET BIJZONDERE OPDRACHTEN leidde die morgen de maandelijkse persconferentie op het stadhuis. Het was niet zijn taak, hij verving voor een keer de perschef, die overwerktheid had voorgewend. Simuleren is op zichzelf al een ziekteverschijnsel, dacht de ambtenaar terwijl hij in de papieren voor de bijeen-

komst naar een verklaring zocht voor de toestand van de ander. Hij kon niets vinden, er hoefde de journalisten niets ernstigs meegedeeld of onthouden te worden. De gemeente had plannen voor een nieuwe haven, de plantsoenendienst zou tegemoetkomen aan de wens van sommige bladen om vrouwelijke parkwachters aan te stellen, en er was sprake van verhoging der subsidies voor bepaalde kunstuitingen. Goed nieuws, dat de journalisten tevreden zou stellen en de traditionele vragenstellers weinig kans zou geven. Niettemin bereidde de ambtenaar zich grondig voor, hij wilde een goed figuur slaan, en misschien wilde hij nog wel iets meer in de krant dan alleen de vermelding van zijn naam.

Maar op de vraag die aan het slot van de bijeenkomst werd gesteld had hij niet gerekend; hij werd er zo door van zijn stuk gebracht dat hij niet eens meer aan de ziekte van de perschef dacht, de perschef die meestal van tevoren wel wist welke vragen zouden worden afgevuurd. Bevatte het gerucht waarheid, vroeg de journalist, dat de gemeente een oud-inwoner van onaanvaardbare politieke gezindheid wilde huldigen wegens zijn heldhaftig gedrag tijdens de oorlog? En moest hij iets geloven van de mededeling dat de betrokkene voor de eer had bedankt, ondanks herhaalde pogingen van de gemeente hem tot andere gedachten te brengen?

- Wat bedoelt u met die onaanvaardbare gezindheid?, vroeg de ambtenaar tenslotte, na de eerste schrik.

- De gezindheid van een eens dankbaar aanvaarde bondgenoot, zei de ander, die al jaren meende dat dergelijke formuleringen door hun indirectheid de tegenstander

prikkelden. Hij was een man die zichzelf subtiel achtte en het dus niet was.

- Daar is geen sprake van, zei de ambtenaar, die nu eenmaal geen politicus was. - Ik ontken tegenover alle aanwezigen dat de gemeente zich door dergelijke gevoelens laat leiden. Hij voelde zelf dat zijn woorden niets betekenden, en hoopte er het beste van.

- Dan weet ik genoeg, zei de journalist glimlachend, en hij bewoog zijn potlood alsof hij enkele snelle notities maakte.

- U kunt niets weten, want er is niets, zei de ambtenaar.

De anderen raakten geïnteresseerd, en er ontstond enige verwarring toen van verschillende kanten tegelijk een aanval op de ambtenaar werd gedaan. De enige manoeuvre die hij kon uitvoeren was een verwijzing naar zijn positie van tijdelijke vervanger, maar de argwaan was nu eenmaal gewekt en kon er alleen door worden vergroot. Een van de oudere journalisten, verbonden aan een krant van onbesproken gedrag en onuitgesproken overtuiging, zei met gespeelde gezapigheid:

- Ik geloof dat wij onze gewaardeerde zegsman met onze heftigheid afschrikken, heren. De kwestie waar het om gaat is volmaakt onbelangrijk, maar wij zijn bezig er een olifant van te maken. Het zou, meen ik, goed zijn als onze woordvoerder hem tot zijn ware proporties van de mug reduceerde.

- Een dode mug, zei de ambtenaar met een poging tot geestigheid.

- Er gaat voor een journalist niets boven een dode, riep

iemand; hij kreeg een klein applausje. De eerste vragensteller zei:

- Het wordt nu toch wel tijd dat we behoorlijk worden ingelicht. Het spijt me genoeg dat ik deze blijkbare primeur niet voor mezelf heb bewaard; maar nu verlang ik ook dat de gemeente open kaart speelt.

- Als de gemeente iemand eer wil bewijzen, zei de ambtenaar bedachtzaam, - dan zijn daar goede redenen voor. De persoon in kwestie zal ook altijd iemand zijn die voor iedere groepering acceptabel is.

- Ik neem mijn opmerking over de gezindheid terug, zei de journalist. - Wat blijft er dan van het gerucht over?

- Ik kan daarover in dit stadium niets meedelen, zei de ambtenaar.

- Misschien kan ik van dienst zijn, zei Bastide, die plotseling was opgestaan. Hij woonde de conferentie bij omdat hij gegevens verwachtte over de subsidiëring van een ensemble voor hedendaagse muziek dat hij meende met zijn critiek te hebben vernietigd. De gegevens waren verstrekt, de subsidie zou volgen. Teleurstelling over zijn gebrek aan invloed bracht hem ertoe zijn stem in het, overigens verachte, koor van zijn collega's te verheffen. Het was niet zijn enige drijfveer; Mirjam Israëls zat naast hem en wekte op een duistere manier een behoefte aan wraak in hem. Hij wist niet eens of hij haar met het openbaar maken van Kemps naam zou treffen, hij wist ook niet of hij dat wel wilde, maar hij zou in elk geval iets van een lang gekoesterde en sinds kort opgelaaide wrok kwijtraken. Het was vooral Kemp die hij wilde raken, die hij onmogelijk wilde maken. Zijn vermoedens over de ver-

houding tussen hem en zijn dochter hoefden niet bevestigd te worden om hem met een dodelijke haat tegenover de indringer te vervullen. In het begin had hij hem alleen nog maar gewantrouwd, misschien iets sterker dan hij gewoonlijk deed; later, nadat hij hun kaarten voor het concert had gegeven, had dat gevoel zich verscherpt tot afgunst. Die ontwikkeling was niet alleen door de houding van Hermien veroorzaakt, of versneld, maar ook door het gedrag van zijn vrouw. Haar schaamteloze zinspeling op de gebeurtenissen met de onderduiker had de oorlog opgeroepen; wat haar liederlijke gecoquetteer met de herinnering aan haar Engelse avonturen nooit had bewerkt, dat had dat kleine gesprekje met Kemp over de Joden veroorzaakt: de oorlog was herleefd en verschrikte hem zoals hij hem tien jaar geleden had moeten verschrikken. Hij had haar veracht en gehaat om haar liaisons met de bevrijders, en met het levend houden van de gedachte daaraan, maar hij was gaan begrijpen dat zij daarmee de gebeurtenissen van de oorlog had geconserveerd. Zij maakte op die manier goed wat hij had nagelaten, wat hij had misdaan. Het was Kemp die alleen door zijn aanwezigheid blootlegde wat al die jaren bedekt was geweest, en hij verdacht er Hermien sterk van dat zij hem verder had ingelicht. In elk geval was haar plotselinge besluit op eigen kamers te gaan wonen door hem geïnspireerd; zijn invloed op de twee vrouwen was heilloos en moest gestuit worden. Hij had in een nieuwe angstaanval de ontbinding van zijn huwelijk en van zijn gezin gezien, en dat was een verschrikking die hem nog zwaarder teisterde dan de verschrikking door de oor-

log. Met verkropte stem, in volslagen verwarring, zei hij:

- De naam van de man is mij bekend. Wat zal ik doen? De journalisten drongen om Bastide heen; ze overwonnen hun verbazing over zijn plotselinge lust tot mededeelzaamheid, en probeerden meer van hem te weten te komen. De ambtenaar sloeg met de voorzittershamer op tafel, en riep vertwijfeld:
- Ik verbied u die naam te noemen.
- Dat kunt u niet, zei de oudere journalist.
- Dan ontbind ik de vergadering.

Er werd niet geluisterd, en in een vlaag van doortastendheid verzocht hij enkele suppoosten de zaal te komen ontruimen. De journalisten lieten zich lachend verwijderen, en beloofden de ambtenaar een interessant artikeltje. Bastide liep willoos mee, maar toen het gezelschap in een café terechtkwam belde Mirjam een taxi en liet hem naar huis brengen. Ze deed het niet om hem een dienst te bewijzen, maar om hem van zich af te schudden. Enkele jonge kemphanen waren het niet met haar eens en wilden een debat beginnen over de plicht van de journalist een nieuwsbron zo diep mogelijk aan te boren, ook al is hij een collega.

De ambtenaar nam met trillende handen zijn papieren op en liep terug naar zijn kamer. Hij besefte dat hij een fout had gemaakt en begon tijdens de lange tocht door de gangen aan de formulering van verzachtende omstandigheden. Een assistent vertelde hem op zijn bureau dat Kemp telefonisch het voornemen had te kennen gegeven de ambtenaar over enkele uren te zullen bezoeken.

Kemp had opgebeld in een telefooncel, toen hij op weg was naar het huis van Tom. Een ambtenares van de burgerlijke stand had hem na lang zoeken in haar stellage van kaartenbakken het adres verschaft; Tom bleek dikwijls verhuisd te zijn. Toen Kemp het stadhuis alweer uit was realiseerde hij zich pas dat hij de ambtenaar te spreken had kunnen vragen; hij was hem nog een beslissend antwoord schuldig. Zijn nalatigheid, of zijn onbewuste weerzin in het toch noodzakelijke onderhoud kostte hem tijd; in de glazen cel sprak een slordige man landerig met zijn geliefde, intussen de wachtende Kemp bekijkend alsof die de aangesprokene was. Af en toe grijnsde hij obsceen, Kemp deelgenoot makend van zijn modderige gedachten. Tom woonde in een levenloze straat, waar in plaats van bomen geelgeverfde palen groeiden: vlaggemasten of galgen in wording. De vuilnisbakken leken al jaren op hun lediging te wachten; ze stonden in een zwerende kring van afval, de deksels half open. De eindeloze roestige tramrails voerden naar een onzichtbare halte. De huizen waren eender, en leden aan een ziekte die hen langzaam deed verzakken maar niet ineenstorten. Kemp belde aan, maar toen er niemand kwam opende hij zelf de deur. In de keuken aan het eind van de gang zat een vrouw de krant te lezen; ze antwoordde niet op zijn vraag naar Toms kamer, maar wees gedachteloos naar boven. De donkere trap werd door katten bewoond; een van de dieren glipte voor hem uit naar boven en wreef zich langs een deur op het portaal. - Kom maar monster, riep Tom aan de andere kant, en drukte de kruk naar beneden zodat de kat de deur kon openduwen.

Hij was naakt en zag er verschrikkelijk uit. Zijn buik was met littekens bedekt, een woekering van paarsrode ronde vlekken en putten; in zijn borst was een kruis uitgesneden, een teken dat zijn beulen niet alleen hadden aangebracht om hem lichamelijk te martelen. Het verried eerder hun afschuwelijke behoefte aan symboliek dan hun lust tot pijniging. Zijn geslacht hing slordig en vermoeid tussen zijn dijen, waarover lange verticale striemen liepen. Kemp zag dat allemaal in het enkele ogenblik voordat Tom zich vloekend omdraaide en met onbeheerste bewegingen een kamerjas omsloeg die op de grond had gelegen. Zij hadden al eerder een soortgelijk moment beleefd; tussen Toms schaamte van toen en zijn haat van nu lagen tien jaar. Het verschil in reactie kon door die tien jaar makkelijk worden verklaard, maar Kemp voelde dat Tom die verklaring niet wilde. Zijn haat was gericht tegen de Kemp van tien jaar geleden, tegen de man die hem toen gezien en gekend had, in al zijn weerloosheid en onervarenheid. Misschien was het nog anders, en haatte hij Kemp omdat hij in hem de man vreesde die hem naar die tijd en die gevoelens zou doen terugverlangen. Het was niet zo dat hij Kemp schuldig verklaarde aan zijn arrestatie en zijn verminkingen; dat was een gedachte die alleen bij Kemp opkwam. Maar hij associeerde hem met zijn eigen onvolwassenheid, en hij wilde zichzelf alleen zien als de volwassene die aan niemand gebonden is, die niets hoeft te ontvangen en niets te geven.

- Kun je me niet met rust laten?, vroeg hij. Hij was op de vensterbank gaan zitten, en keek met gespeelde belangstelling naar buiten alsof daar iets aan de hand was.

- Ik geloof niet in die rust van je, zei Kemp. - In zo'n kamer kun je niet leven, in zo'n stinkend hol als dit.

- Ik heb geen enkele ambitie meer te zijn dan een holbewoner.

- Je poseert, Tom.

- Moordenaars poseren niet, alleen in Griekse tragedies.

- Je bent geen moordenaar.

- Laten we daar niet over twisten, zei de ander kwasi vermoeid. - Ik heb rechten gestudeerd, ik weet dat ik de jure geen moordenaar ben. Maar er zijn andere maatstaven dan die van het recht. Wie was dat meisje?

- Hermien, zei Kemp, verrast door de plotselinge overgang. - Wat interesseert jou dat?

- Ze mocht me niet, zei Tom, alsof hij zich daarover verheugde, - en ze had gelijk. Maar van jou hield ze. Heb je haar kunnen geven wat ze van je vroeg?

- Zou je dat werkelijk willen weten?

- Hoe is het met Tine?

Kemp voelde niet voor een woordgevecht, dat de afstand tot de ander alleen maar zou vergroten. Hij had zich voorgenomen Tom niet aan zijn lot over te laten, hij zou zich daarvan door niets laten afhouden. Toch stak Toms vraag hem; die conventionele formule verkleinde zijn houding tegenover Tine en tegenover Hermien tot de burgerlijke driehoek, de gesloten vorm waarin de zwaarste gevechten om zelfvervulling en bevrijding van de andere werden gesmolten tot een licht avontuurtje, een spelletje van onfatsoen. Hij had Tine en Hermien geen ogenblik gecombineerd of tegenover elkaar gesteld; er was geen sprake van dat hij een gemis trachtte te compense-

ren. Een bewijs daarvoor vond hij in het feit dat hij Tine volkomen had vergeten; hij constateerde dat na Toms vraag met enige verwondering, en misschien ook met een zweem van zelfverwijt.

Tom beschouwde zijn zwijgen als een kleine overwinning, die overigens geen enkele aandoening bij hem wekte. Het was hem er alleen om begonnen Kemp van zich af te slaan, en dat scheen hem tijdelijk gelukt. Hij streelde de kat die geluidloos naast hem op de vensterbank was gesprongen; als het dier begon te spinnen kneep hij het tot het stil was, een handelwijze die voortkwam uit zijn theorie dat lustgevoelens door onlustprikkels moesten worden gestoord. Het was elf uur; over een uurtje zou zijn kleine vriendje bij hem zijn, de geraffineerde chanteur van tien jaar met zijn heldere ogen. Dat waren zijn levensgezellen: de kleine, oneerlijke Eddy, en de kat; hij zou hen op een keer vermoorden, en dan was alles afgelopen. De muziek zou overblijven, maar die hoorde niet tot het leven; dat was een macht op zichzelf, een gerechtigheid die al jaren bezig was zich op hem te wreken. De composities die hij maakte waren niet anders dan offers om de goden gunstig te stemmen.

- Ik wist niet dat je piano speelde, zei Kemp, om het zwijgen te verbreken. Hij had de kamer rondgekeken; zijn blik was haastig en beschaamd langs het gorebedgegleden, langs de kachel met de berg as eronder, de besmeurde tafel, de vloermat die hier en daar donkere kringen en nog vochtige plekken vertoonde, alsof er herhaaldelijk op werd gemorst; en tenslotte had hij met enige dankbaarheid de piano ontdekt, die in een hoek bij de deur stond.

- Ik heb hem nodig voor mijn composities.

- Componeer je? Laat eens wat horen.

- Je zult er niets van begrijpen. Maar dan is er ook niets aan je verspild.

Hij vreesde de goden, en begon te spelen. Het leek op wat kinderen doen: de armen wijd uit elkaar in een poging de toetsen te grijpen die het verst uiteen liggen. Zo klonk een carillon waarvan alleen de zwaarste en de lichtste klok waren overgebleven. Geen enkele noot hield verband met de andere, er was geen melodie en geen harmonie en geen ritme; er was alleen een naast elkaar bestaan van tonen die door niets aan elkaar waren gebonden.

- Je hebt gelijk, zei Kemp, - ik begrijp er niets van.

- Natuurlijk niet.

- Waarom is dat natuurlijk?

- Omdat jij en alle anderen samenhang tussen de dingen willen. Het een moet uit het andere voortvloeien, er moet logica zijn, oorzaak en gevolg; niets mag op zichzelf bestaan, alles moet zijn verbindingen hebben, alles moet passen. Alsof het leven een boek is dat op iedere bladzij naar het slot toevoert.

- Het slot staat in ieder geval vast, zei Kemp.

- Maar los van de rest. De dood sluit niet af, hij hakt af.

- Dat zijn jouw ervaringen, zei Kemp, - maar zo is het niet altijd. De meeste mensen sterven een natuurlijke dood. Ik zie overigens geen principieel verschil tussen een gewelddadig en een natuurlijk einde, of tussen een vroeg en een laat.

- Hebben jullie nog kinderen gekregen?

Het was Toms tweede uitval, heftiger dan de eerste. Het kostte Kemp de grootste moeite zich te beheersen, hij voelde zich haast lichamelijk getroffen. Hij dwong zich tot begrip voor Toms toestand, waarin de ontkenning van de samenhang alleen een middel was om de dood van zijn vader en zijn broer te verdragen; een middel dat duidelijk faalde, dat schadelijk was. Ervaringen en gevoelens die geïsoleerd werden bleven onverwerkt; de herinnering moest vrij spel hebben, en herinnering was niets anders dan het oude oproepen om het te vergelijken en te mengen met het nieuwe, het gebeurde met het gebeurende, het beleefde met het levende. Dat waren vloeistoffen die in elkaar overliepen, die elkaar werden en een nieuwe vloeistof maakten. Tom had gelijk als hij een veroordeling uitsprak over de krampachtige pogingen om te verbinden wat niet te verbinden was. Maar dat bedoelde hij niet; hij wilde de continuïteit ontkennen die als een onderstroom zijn eigen richting koos, zonder zich door die pogingen te laten beïnvloeden. Hij zei, een openbaring voor zichzelf:

- Ik geloof in een continuïteit, Tom, waarin alles past wat jij wilt isoleren; een orde die niets te maken heeft met maatschappij of omgangsvormen of sociale afspraken, maar die daarachter staat en waaraan wij zonder het te weten gehoorzamen.
- Je praat als een heilsoldaat.
- Het heeft niets met godsdienst te maken. Het is juist tegen al die menselijke bedenksels gericht.
- Met ethiek dan, dat is nog erger.
- In de oorlog gehoorzaamden we eraan, jij net zo goed als ik.

- Dat is onzin. Je kent mijn drijfveren, je weet dat die niets met een hogere orde of wat ook te maken hadden. Mijn verzet kwam voort uit individuele ellende, uit de dood van David.

- Dat doet er niet toe; je verzette je.

- Is dat dan die orde van je: verzet? Het klinkt verlokkend negatief, ik had dat niet durven hopen.

- Verzet is maar een symptoom, van iets dat zeker niet negatief is. Dat voelde jij in de oorlog ook.

- De oorlog heeft voor mij afgedaan, ik wil er niet meer aan denken. Ik doe niet mee aan die zelfverheerlijking van jou en al die mensen die zich als helden van het verzet beschouwen, miskende helden van het ondankbare vaderland. Dat kan mij allemaal gestolen worden.

- Mij ook, Tom, en dat weet je. Maar de oorlog heeft voor jou niet afgedaan, net zo min als voor mij. Je bent ervan doortrokken, en het is onzin dat te ontkennen. Je ontkent het trouwens niet, anders zou je hier niet zo beestachtig leven. Je vindt dat de oorlog je had moeten vernielen, en omdat die je vergeten heeft ben je bezig jezelf te vernielen. Je suggereert jezelf dat je geen recht op leven meer hebt.

- Praat je niet tegen jezelf?

- Ook, misschien.

- Mij raakt dat helemaal niet. Ik ontken niemands recht op leven, ik erken ieders recht het leven te verwerpen, het eigen leven. Het is het enige bezit dat zonder schuld is verkregen; dat betekent dat de bezitter niemand verantwoording is verschuldigd.

- Alleen zichzelf.

- Het doekje voor het bloeden van de goddelozen.

Hij streelde en kneep de kat; het dier bleef bij hem, het nam de onlustprikkels op de koop toe. Hij wenste dat Kemp vertrok; dergelijke gesprekken beschouwde hij als de uitingen van een levensdrift die hij verafschuwde. Het leek hem dat hij Kemps strijd allang gestreden had, en verloren; dat hele complex van schuldvragen en drang tot zelfvernietiging was een luxe die hij zichzelf niet meer permitteerde. Wie eenmaal met het schuldbesef had afgerekend wist dat schuld niet bestond, dat het besef zich met een fictie had beziggehouden. Iedere vorm van zelfbeschouwing was niets anders dan zelfbevrediging, een vertoning voor de spiegel met grimassen, verkleden, naaktlopen en al. De ijdelsten, zoals Kemp, maakten zich wijs dat ze zichzelf afbraken; in werkelijkheid waren ze in volle opbouw. Zelfbeklag, angst, verdriet waren attributen van het leven, niet van de dood. Zij die eraan leden herkenden ze niet, zij die ze herkenden konden er niet meer aan lijden.

Er klonk gestommel op de trap, hij sprong vloekend overeind. De kat kreeg een trap en vluchtte klagend in een hoek van de kamer. Kemp draaide zich om toen de deur werd opengegooid, en zag een kleine blonde jongen binnenkomen. De ogen keken hem helder aan, iets te brutaal misschien; om de al wat ouwelijke mond met de lange bovenlip speelde een sluw lachje, hetzelfde scheve glimlachje dat Toms gezicht soms vertrok.

- Wie is dat?, vroeg de jongen, op Kemp wijzend.

- Dat is een oude vriend van me, zei Tom gejaagd. - Je kunt hem wel eens een hand geven, Eddy.

- Hoe oud ben je?, vroeg Kemp.
- Tien jaar, meester. En jij?
- Er kunnen er vier van jouw soort uit mij, zei Kemp, alsof hij een som opgaf. - Hoe oud ben ik?
- Is hij er ook zoëen als jij?, vroeg Eddy aan Tom, die nerveus met het koord van zijn jas stond te spelen. - Dan krijg ik het nog druk.
- Let op je woorden, Eddy.
- Je dankt mij toch niet af, voor hem?
- Klets niet. Hij is een leerlingetje van me, zei Tom zacht, in een poging voor de jongen onverstaanbaar te zijn. Maar die had hem gehoord, en schreeuwde:
- Een leerlingetje, jaja! Ik kan van jou nogal wat leren.

Kemp keek in verwarring van de een naar de ander. Tom was doodsbleek, zijn blik op de jongen was tegelijk schichtig en hunkerend, een geslagen hond die zijn meester wil likken. Eddy voelde zijn overwicht; hij liep stampend heen en weer, spuugde op de vloer, en trapte tegen de piano; het klagend ruisen van het instrument maakte hem aan het lachen. Tenslotte opende hij een kast, griste een stuk chocola van de plank en begon smakkend te eten.

- Gaat dat nu niet een beetje te ver, Tom?, vroeg Kemp. Hij stond op en liep op de jongen toe.
- Laat hem met rust, zei Tom scherp. - Hij mag hier doen wat hij wil, dat heb ik hem gezegd.
- Anders doe ik straks niet wat hij graag wil, zei de jongen, en hij drong zich vleiend tegen Tom aan.
- Laat dat, Eddy.
- Waarom? Je bent niets aardig tegen me.
- Stuur hem weg, Tom, zei Kemp. - Ik wil metje praten.

- Als hij het doet breng ik hem aan, zei de jongen rustig. Kemp sprong naar voren en sloeg hem in het gezicht.

- Kleine ellendeling, zei hij, en tegen Tom: - Als je hem niet wegstuurt zet ik hem eruit. Eddy was gaan huilen en sloeg zijn armen om Tom heen; die streelde zijn haar en drukte hem tegen zich aan. - Ga weg, zei hij tegen Kemp, zonder hem aan te zien. - Er is hier voor jou niets meer te doen.

- Dat heb je mis.

- Donder op met je verantwoordelijkheidsgevoelens. Bestem die voor jezelf, ik walg ervan. Hier, in de kamer, beschik ik over mijn leven, niet jij.

- Dat is geen leven.

- Ik vraag jouw oordeel niet. Ik heb geen behoefte aan je continuïteitsleer. De dingen gebeuren, niets dat ze verbindt, niets dat ze tegenhoudt. Duvel in godsnaam op.

- Goed. Maar vanmiddag kom ik terug.

- Dan zal ik er niet zijn.

Kemp draaide zich om en verliet de kamer; de kat glipte met hem mee de deur uit. De oude vrouw kwam als een gedrocht uit de onderwereld naar boven; ze liep hem op het portaal zonder groeten voorbij en hees zich de trap op naar de bovenste verdieping, alsof daar een bestemming lag, een hol of een prooi. Hij hoorde Tom en Eddy fluisteren, en even later een plagerig lachje van de jongen. Daarna zijn stem, helder en zelfbewust: - Als ik eerst tegen je aan mag pissen. En, na een korte stilte, Toms toestemmend gemompel.

[X]

MIRJAMS KAMER LAG MIDDENIN DE STAD; ZE woonde op de bovenste verdieping van een gebouw waarin winkels en kantoren waren gevestigd. Haar gasten namen de lift, zijzelf verkoos de magazijntrap, die in een donkere schacht aan de achterkant van het gebouw naar boven voerde. Er heerste daar op de uren dat zij kwam en ging een volstrekte stilte, die zij naar behoefte kon laden met gedachten en herinneringen. Het meest van al de herinneringen aan haar vader en moeder die dezelfde trap waren afgedaald, naar de overvalwagen buiten op het plein. In de kamer waar zij woonde waren haar ouders twee jaar ondergedoken geweest. Zij had er niet om sentimentele redenen domicilie gekozen toen ze na de oorlog was teruggekeerd, evenmin uit behoefte zichzelf op de proef te stellen; ze had het beschouwd als een hernemen van haar rechten, als de voortzetting van een leven dat wel kon worden onderbroken maar niet afgebroken.

Ze had het vertrek goed maar onpersoonlijk ingericht, met meubelen die functioneel werden genoemd, en die even snel verveelden als functionarissen die zich voortdurend bewust waren van hun eigen verantwoordelijkheden. De overheersende kleuren waren geel en blauw; ze gaven elkaar in koelheid niets toe. Tegenover het divanbed stond een stalen rek waarin haar boeken alfabetisch waren gerangschikt, als in een boekwinkel. Ze leefde in een toonkamer, maar ze toonde niets. Ze speelde de mededeelzame tegenover mensen die haar niet interesseerden, maar die openhartigheid gold alleen de dagelijkse dingen die haar evenmin interesseerden. Voor de

mensen van wie ze hield sloot ze zich af; die moesten haar openbreken. Niemand had het nog gedurfd. Sommigen hadden gedacht dat intelligentie de sleutel was die op haar paste; ze kwamen bedrogen uit, en vielen haar naderhand af. Voor uitbarstingen en bekentenissen was ze evenmin gevoelig; ze zocht in het beste geval de oorzaak op en gaf raad. Ze wilde dat de mensen met lege handen kwamen: zonder bezit, zonder geschenken. Ze kon iemand in een oogwenk van zijn zorgvuldig onderhouden bagage ontdoen, en hem in verbijstering over wat hij zijn hele leven met zich had meegedragen achterlaten. Ze was niet zonder liefde, wel zonder genade. Op de krant werd haar dat soms verweten; haar reportages waren zonder twijfel meesterlijk, maar niet menselijk. Er sprak geen deernis uit met de personen die in de gesignaleerde en scherp geanalyseerde wantoestanden moesten leven. De bejaarde, de invalide, de zwakzinnige, de weduwe van de verzetsstrijder kwamen uit haar artikelen eerder als eigenzinnige figuren naar voren dan als meelijwekkende. Niemand wilde haar te weinig hart toedenken, maar gebrek aan warmte werd algemeen geconstateerd. De oorzaak daarvan werd gezocht in haar oorlogservaringen, en in haar reserve op sexueel gebied tegenover mannen. Hoewel, dat laatste zou alleen een symptoom kunnen zijn, geen verklaring. Op dat gebied opereerden dan nog twee partijen: de ene bedacht haar met een ongelukkige liefde, de andere beschouwde haar als invert. De criticus was de enige die dat uit ervaring zou kunnen tegenspreken, en dus ook de enige die reden had het niet te doen. Er waren overigens momenten dat

hij twijfelde, maar dan bleek later toch telkens dat zijn fantasie tekortschoot; het was alleen twijfel aan zijn eigen theorie dat in de erotiek geen grenzen bestaan. Aan een ongelukkige liefde geloofde hij uit principe niet, op dat punt bestond dus geen twijfel; maar hij moest toegeven dat sinds het bericht van Kemps opstanding haar houding tegenover hem was veranderd.

Mirjam was het zich bewust. Er was geen sprake van dat zij het verleden, de oorlog, wilde terugdringen; er bestond voor haar geen verleden, het leven was een totaliteit waarin het gebeurde van dezelfde orde was als het gebeurende. Maar zij had in Kemps dood geloofd, het was een even grote zekerheid geweest als de dood van haar ouders. Hij had erop aangestuurd, hij had gevaren gezocht: bakens op de weg naar het einde, de enige rechtvaardiging van zijn bestaan. Zijn schuldgevoel, die calvinistische zelfkwelling, was omgewerkt tot doodsverlangen. Ze herinnerde zich de gesprekken die ze daarover hadden gevoerd, 's nachts als ze in dezelfde kamer lagen, hij op de grond, zij op een divan. Zijn gebrekkige denkwijze, zijn onvermogen tot onderscheiding en ordening amuseerden haar eerst, ontstelden haar later. Er was een onverklaarbare tegenstelling tussen de mannelijkheid van zijn daden en de kinderlijkheid van zijn denken. In het schuldgevoel had ze nooit geloofd, ze had hem erom uitgelachen of uitgescholden, al naar haar stemming was. Maar ze was langzamerhand gaan inzien hoe krachtig dat gevoel hem dreef, en om hem niet te verzwakken had ze tenslotte iedere discussie over dat onderwerp vermeden. Hij demonstreerde onbewust hoe

het verkeerde het goede kon voortbrengen. Nu, tien jaar later, geloofde ze ook dat niet meer; zijn schuldbesef had geen andere functie dan het spannen van zijn eigenlijke drijfveer, het had geen eigen kracht, het kon alleen kracht opwekken. En kracht bij Kemp was tegenkracht; hij was de geboren verzetsman, zijn strijden was bestrijden. Dat moest dan ook de grondslag zijn van zijn pessimistische kijk op het leven na de oorlog, als er dus niets meer te bestrijden zou zijn. Ook daarover had ze met hem gediscussieerd, over het bestaansrecht van een vrede die gegrondvest zou zijn op niet gedelgd onrecht. Het was weer een bewijs van zijn gebrek aan inzicht; hij wilde elementen verbinden die elkaar door hun aard afstootten. De vrede kon niet wachten tot de dood van de millioenen Joden gewroken was, en als de vrede vergeten betekende dan moest dat zo zijn. Ze wist dat hij het meende als hij, verlegen maar toch overtuigd, zei dat de Joden het geweten van de westerse wereld waren; maar dat was nu eenmaal een wereld die geweten had vervangen door geloof. Het anti-semitisme bloeide er even giftig als altijd, al was het iets meer in het verborgen.

Ze vroeg zich af of Kemp, nu hij leefde, toch nog het kapmes hanteerde. Jodenhaat was in elk geval een object van de soort die zijn werklust opwekte: menselijk onrecht. Geleid door het cynisme van de journalist zocht zij naar de motieven van het gemeentebestuur voor de toekenning van het ereburgerschap, de gouden orde; zij kon niets anders vinden dan een behoefte om de Joden nog eens te wijzen op de liefde van de christen. Het was wel een legpenning waard. Kemps weigering betekende dat

hij zich daarvoor niet wilde lenen; ze verwachtte niet anders. Maar zijn komst naar de stad, waarvan Bastide haar op de hoogte had gesteld, bracht haar aan het twijfelen; zou hij zich laten overhalen? Het konden geen sentimentele overwegingen zijn die hem hadden geleid, al was het alleen al omdat die in het hoofd van de estheet Bastide waren opgekomen. Terug naar de eigen jeugd was het laatste wat hij kon wensen; dat was immers terug naar het milieu dat hij juist had ontvlucht: de burger die fatsoenlijk was in het kleine om het niet te hoeven zijn in het grote. Toch wantrouwde ze zijn bezoek aan zijn geboortehuis, ook al wilde ze er niets anders in zien dan een confrontatie met een verleden dat hij had geïsoleerd. Er bleef nog de mogelijkheid dat hij begonnen was aan een poging haar op te sporen. Ze wist ineens dat ze hem in de eerste plaats dood had gewaand omdat die poging al die jaren achterwege was gebleven; als hij had geleefd had hij toch gezocht tot hij zeker was geweest van haar lot? Maar misschien had hij in dezelfde zekerheid geleefd als zij; ze kon hem niets meer verwijten dan zichzelf. Nu die zekerheid was opgeheven zou de ontmoeting volgen; het was geen trots of gekwetstheid die haar ervan weerhield de eerste stap te zetten, het was het gevoel dat het weerzien toch nog iets toevalligs moest hebben. Maar het onderhoud dat ze de ambtenaar had afgedwongen diende niet alleen tot bevrediging van haar journalistieke nieuwsgierigheid.

Ze kwam aan het onderhoud niet toe. Toen ze de lange gang naar de kamer van de ambtenaar doorliep werd de deur geopend en trad Kemp naar buiten. Hij bracht de

hand aan zijn voorhoofd, bleef even staan, en kwam haar toen tegemoet, maar zonder haar te herkennen. Ze zag dat zijn gezicht niets aan kracht had verloren, maar het was oud geworden en het leek vermoeid. Op het ogenblik dat hij haar wilde voorbijlopen noemde ze zijn naam; ze merkte dat haar stem trilde.

- Mirjam. Ik herkende je niet.
- Ben ik zo veranderd?
- Nee, ik geloof het niet. Ik moet er nog aan wennen, denk ik.
- Waaraan?
- Dat je leeft.
- Waarom zou ik niet leven?
- Ja, waarom?

Hij omhelsde haar; ze voelde hoe zijn lichaam even schokte, alsof hij een snik onderdrukte. Het ontroerde haar, zelfs haar innerlijke glimlach bleef achterwege. Maar ze praatte erover heen, en vroeg met licht sarcasme naar de datum waarop hem de onderscheiding zou worden verleend. Op dezelfde toon antwoordde hij dat haar journalistieke afspraken daarmee geen rekening hoefden te houden. Een stadhuisbode kwam de gang in en ging hen plechtig voorbij; hij droeg een stapel zwarte mappen voor zich uit, als een kleine doodkist. Mirjam vroeg de man of hij haar afspraak met de ambtenaar wilde afzeggen; hij knikte zwijgend. Ze liepen naar de uitgang, hun stappen wekten ongelijke echo's, ze schenen langs elkaar heen te praten. Kemp had het gevoel alsof alles al gezegd was, en er was nog niets gezegd. Hij zag op tegen het gesprek dat moest volgen, de vragen die ze hem op haar

indringende manier zou stellen; zijn antwoorden leken hem bij voorbaat al zwak. Maar hij corrigeerde zichzelf meteen; het was belachelijk dat hij haar nog steeds als de sterke, gepantserde vrouw bleef zien. Ze was het misschien nooit geweest, hij had het alleen maar van haar gemaakt, het beeld dateerde in elk geval nog uit de tijd dat hij weerstanden opriep omdat hij weerstanden wilde overwinnen. Van die behoefte was alleen een weerzin in het aanvaarden overgebleven, het aanvaarden vooral van een orde die geen orde kon zijn omdat hij op onrecht en niet geboete schuld steunde. Hij verkoos liever de eigen chaos dan een orde die niets anders was dan een stelsel van afspraken dat naar behoefte gewijzigd kon worden. Dat waren in elk geval de woorden die hij tegenover de ambtenaar had gebruikt.

Mirjam noemde het hoogdravende taal toen hij haar iets van het onderhoud vertelde. Ze waren in haar kleine auto, die ze tot zijn verbazing bezat, op weg naar de kamer van Tom. Hij had zich plotseling zijn voornemen herinnerd om hem een tweede keer op te zoeken. Ze stuurde behendig en zeker, en zette intussen een kleine discussie op.

- Je had dat idiote ereburgerschap toch direct kunnen weigeren?
- Dat heb ik ook gedaan.
- Maar je bent naderhand weer aan het twijfelen geslagen.
- Niet over de uitslag; alleen over mijn motieven.
- Je bent nog precies dezelfde. Je eerste reactie is goed, omdat hij onbewust is; en dan ga je twijfelen, omdat je

dat onbewuste niet vertrouwt. Omdat je jezelf niet vertrouwt.

- Ik wilde die ambtenaar duidelijk maken waarom ik weigerde. Daar had hij recht op.

- Als ik hoor wat je hebt zitten beweren heb je hem niets duidelijk gemaakt. Dat kon ook niet, want het is jezelf niet duidelijk. Je hebt een gave om juist te reageren, om in een situatie die erom vraagt te doen wat gedaan moet worden. Dat heb je in de oorlog toch bewezen? Alle gepraat daarover werkt verzwakkend.

- Ik weet niet of ik in de oorlog altijd het goede heb gedaan. Er zijn er genoeg door mij aan hun eind gekomen.

- Niet door jou, door zichzelf.

- Maar ik gaf ze de opdrachten.

- En daarmee hield het op, voor jou. Wat daarna kwam was voor hun rekening. Je moet geen verantwoordelijkheden annexeren, je eigen gebied is groot genoeg. Straks beweer je nog dat jij de oorlog hebt ontketend.

- Wacht tot je Tom gezien hebt, dan zul je begrijpen waarom ik me bezwaard voel, waarom ik me schuldig voel.

- Dat begrijp ik nu al, maar ik vind het verkeerd. Je zoekt schuld, omdat je schuldgevoel wilt koesteren; maar er bestaat geen schuld, je zoekt iets dat er niet is.

- Noem het dan geweten.

- Als je geweten gelijk wilt stellen met schuldgevoel, dan misbruik je het. Geweten is het onmisbaar stelsel van je normen, die door het schuldgevoel alleen maar worden aangetast.

Hij zweeg. Ze waren de hoek omgeslagen en reden de

straat in waar Tom woonde. Hij verwachtte dezelfde zieke stilte, hetzelfde levenloze profiel van de bedorven huizen met hun beschimmelde ogen. Dat was er ook allemaal nog, maar alles leek anders. De eindeloosheid van de straat werd doorbroken door een groep mensen die zich voor een van de huizen had opgehoopt. Uit de verte leek het een dreigende zwarte versperring die niemand doorgang zou verlenen, maar van dichtbij bleek het een makke kudde die aanstalten maakte zich te verspreiden toen Mirjam signaal gaf. Kemp schreeuwde plotseling dat ze moest stoppen, hij rukte de deur open en sprong naar buiten. Hij werd haast verpletterd door zijn eigen zekerheid over wat er gebeurd was, niets of niemand hoefde dat meer te bevestigen, ook de onduldbaar aanzwellende sirene van de snel naderende ziekenauto niet. Samen met de twee wit geklede broeders die de brancard droegen ging hij het huis binnen, en de trap op. De zware geur van vocht en ontbinding die er 's morgens nog hing had het moeten afleggen tegen een sterke gaslucht; de wind die door de open ramen naar binnen woei had hem nog niet kunnen verdrijven. Tom lag op de grond, zijn gezicht was grijs en opgezet, de open mond was verwrongen tot de glimlach die Kemp zo had verontrust toen hij nog levend was. Hij had het in stilte een bedorven glimlach genoemd; nu was hij gestorven, en wat het leven Kemp niet had kunnen tonen demonstreerde de dood in een enkel ogenblik: het was een lachje van verontschuldiging. Dat was het altijd geweest, maar hij had het niet herkend; hij had niet kunnen geloven dat een mens voor zijn eigen afbraak alleen een verontschul-

digend lachje overheeft: is het niet wonderlijk dat ik zo geworden ben? Is het niet wonderlijk dat iemand die in de oorlog riep: leven moet je, alleen maar leven!, tijdens de vrede alleen maar dood wilde? Hij merkte niet dat hij huilde.

- Wat doet u hier?, vroeg een van de politie-agenten, die eerst had gedacht dat Kemp bij de twee broeders hoorde. Het was een korte, brede man; Kemp had bij het binnenkomen gezien dat hij een schets van de kamer maakte, alsofhij een tekenaar was met belangstelling voor het lugubere. Er was nog een agent in het vertrek; hij hielp de mannen in het wit toen zij Tom op de brancard wilden leggen. De kamerjas die hij nog droeg viel open; opnieuw en voor het laatst zag Kemp zijn verminkingen.

- Ik ben een vriend van hem, zei hij.

- Had hij vrienden?

Kemp antwoordde niet; Mirjam was binnengekomen, en achter haar aan de vrouw die hij 's morgens in de keuken en op de trap had gezien. Toen ze hem zag gilde ze:

- Dat is hem. Hij heeft hem vermoord.

- Ze heeft gelijk, zei Kemp.

Mirjam greep zijn arm en schudde hem heen en weer. De agent keek haar koel aan en vroeg sarcastisch of zij soms een vriendin van de overledene was. Ze legitimeerde zich, hij mompelde een excuus. De twee mannen tilden de brancard op en wrongen zich door de smalle deur, gevolgd door de weeklagende vrouw; Kemp zag haar monsterachtige gestalte langzaam schokkend in het trapgat wegzakken. De agent bekeek nog even zijn tekeningetje, sloeg het blaadje om en vroeg Kemp naar zijn

naam. Toen hij die noemde schrok de ander op; hij keek hem met toegeknepen ogen aan, terwijl hij de klank enkele malen zachtjes herhaalde. - Het lijkt me het beste dat u even met ons meegaat, zei hij tenslotte tegen Kemp. Mirjam kondigde aan dat ze hem niet alleen zou laten. - Ik kan u niets weigeren, juffrouw Israëls, zei de agent afgemeten.

Op het politiebureau liet hij hen in een schemerige wachtkamer die uitzag op een vergeten binnenplaats. De stoelen, het enige meubilair, stonden tegen de wand gedrukt; de geschuurde vloer lag open, alsof er een voorstelling zou worden gegeven. Ze gingen naast elkaar zitten en keken naar de gladde muur tegenover hen, een vlak waarop de verbeelding vrij spel kon hebben. Ze begonnen er een dialoog op te schrijven.

- Waarom pakt het je zo aan, Theo? Ik dacht dat je de dood allang had aanvaard.

- Niet de dood waaraan ik schuld heb.

- Denk je werkelijk dat jouw bezoek vanmorgen hem hiertoe heeft gedreven? Zelfmoord is het slot van een lang proces.

- Dan is het nog mijn schuld.

- Ik zal het je nog eens zeggen, Theo. Jij wilt jezelf belasten met iets dat er niet is. En ik weet nu ook waarom: omdat je je niet wilt belasten met iets dat er wel is. Jij koestert en vertroetelt je schuldgevoel om een excuus te hebben voor de verwaarlozing van een ander. En dan denk je nog dat je jezelf op de proef stelt, terwijl je juist bezig bent jezelf te sparen. Als de eerste de beste burgerman.

- Wat bedoel je?
- Jij koestert een dood kindje, en de moeder verwaarloos je.
- Houd op, Mirjam. Je weet niet wat je zegt.
- Een dood kindje, dat is je schuldbesef. Denk je dat het leven geen levende gevoelens meer in je kan wekken? Hoe is het met Tine?
- Tine is niet meer te helpen. Ze is ziek.
- En dat is alles wat je over haar weet te vertellen: Tine is ziek. Laat je haar lekker creperen?
- Houd je mond, Mirjam.
- En jou laten baden in de luxe van je schuldgevoel? Dan ken je me niet meer. Maar misschien ken ik jou ook niet meer, of wat er van je is overgebleven.
- Ik had ook dood moeten zijn. De oorlog was mijn beste tijd, je hebt me leren kennen toen ik in volle actie was, toen ik nodig was. Al was dat dan een afschuwelijke noodzakelijkheid.
- En nu ben je dus niet meer nodig. Je denkt nog altijd dat alleen de zorg voor een collectiviteit je bestaan rechtvaardigt, en niet de zorg voor een enkel mens.
- Iedere zorg aan Tine is verspild. Ze is ongeneeslijk.
- Dat lieg je, Theo. Maar zelfs de vergeefse zorg voor een enkel mens kan jezelf noodzakelijk maken. Dat geloof jij niet, dat geloofde je in de oorlog al niet, in je beste tijd. Jij wilt alles breed doen, niets diep. Herinner je je Frankrijk nog, en ons gesprek over de Joden?
- Ik herinner het me. Jij haatte me omdat ik de Joden als collectiviteit hielp, en omdat ik geen onderscheid wilde maken tussen goede en slechte. Alsof de rotjoden, zoals

jij ze zelf noemde, niet evenveel recht op leven hadden als de sympathieke.

- Het ging niet om hun recht, het ging om jouw houding. Jouw schuldgevoel nivelleerde toen al alles.

- Ik hield alleen van je omdat je Jodin was, niet omdat je Mirjam was. Zei je dat toen niet?

- Precies zo zei ik het, Theo.

- En zou je dat nu nog zeggen, nu de Joden niet meer worden vervolgd?

- Van dat laatste ben ik niet overtuigd.

- Je antwoordt niet, Mirjam.

- Je houdt van de mensheid, Theo. Ik zou willen dat je van de mens hield, van een mens.

De agent kwam binnen en vroeg Kemp mee te gaan; Mirjam kon blijven wachten, als ze dat verkoos. Kemp werd naar de kamer van een der hoofdinspecteurs gebracht, een magere man met een lang gezicht dat hij zonder reden wantrouwde. Op het donkere bureau, met groen laken bekleed, stond een foto van een vrouw; naast het zilveren lijstje was een klein vaasje bloemen neergezet. Kemp vroeg zich af of ze soms gestorven was.

- Mijn vrouw, zei de ander eerbiedig, toen hij Kemps blik zag. - En dat is een goede inleiding om u te vertellen waarom u op het ogenblik hier bent. Mijn mannen hebben u dat toch nog niet meegedeeld?

- Ze wisten het niet, zei Kemp stroef.

- Ah, ze wisten het niet. Dat kan natuurlijk voorkomen. Het is niet prettig wat ik u te zeggen heb. Het betreft uw vrouw.

- Is er een ongeluk gebeurd?, vroeg hij snel.

- Nee. Dat is te zeggen, ik zou het geen ongeluk willen noemen. Uw vrouw is blijkbaar al geruime tijd overspannen?

- Als u het zo noemen wilt.

- Ik wil u niet kwetsen, ik weet geen andere term. Mijn collega in uw woonplaats gebruikte een woord dat me minder juist leek. Het is een kwestie van smaak, van opvoeding.

- Die schoft, zei Kemp.

- Ik verzoek u dat woord terug te nemen. Hij wachtte af, en bestudeerde met geoefend oog Kemps gezicht; hij rangschikte hem onder de teleurgestelde idealisten, met de mogelijkheid tot het plegen van kleine vergrijpen. Toen Kemp zweeg vervolgde hij op dezelfde droge toon: - Zoals u wilt. Ik van mijn kant wil u dan meteen zeggen wat mijn collega mij telefonisch meedeelde: hij heeft uw vrouw in verzekerde bewaring laten stellen wegens zedeloos gedrag.

- En zoiets mag blijkbaar.

- Er waren geldige redenen. Uw vrouw werd in grotendeels ontklede toestand op de openbare weg aangetroffen. Omstanders vertelden dat zij daar enige tijd rondkroop en zelfs ging liggen, onder het uiten van onsamenhangende klanken.

- In de Touwsteeg, zei Kemp zacht.

- Inderdaad, zei de inspecteur verwonderd, en toen weer zakelijk: - Enkele omstanders hebben getracht haar naar huis terug te voeren, maar toen dat onmogelijk bleek hebben zij de hulp van de politie ingeroepen. Mijn collega heeft intussen de geneeskundige dienst in uw woon-

plaats gewaarschuwd. Hij verzocht mij moeite te doen om achter uw verblijfplaats te komen. Voelt u zich niet goed, meneer Kemp?

Hij belde, en stond snel op. Kemp was grauw weggetrokken en ademde zwaar, hij hield zijn ogen pijnlijk gesloten. Maar hij wilde niet flauwvallen, ook dat zou dan immers een vlucht zijn. Het was niet het bericht over Tine zelf dat hem het gevoel gaf weggezogen te worden, het was de plotselinge openbaring van de onthutsende eenvoud waartoe alles wat hij had doorgemaakt was te herleiden: het falen in zijn liefde voor haar. Als het tenminste waar was; maar het moest waar zijn, anders had het hem niet tot in zijn merg weten te raken. Hij moest aannemen dat zijn leven na de oorlog, zijn leven na de dood van de kleine David een grote omtrekkende beweging was geweest die hem steeds verder van zijn basis had verwijderd. Hij had zijn verantwoordelijkheden over steeds verdere en steeds grotere objecten uitgestrekt, om die ene kleine verantwoordelijkheid uit de weg te gaan. Was het dan werkelijk zo dat het lot van millioenen doden niet opwoog tegen het lot van een enkele levende, althans in de verhouding tussen levende mensen?

De inspecteur bood hem een glas cognac aan dat een agent had binnengebracht. - Ik begrijp dat het u aanpakt, zei hij, - en ik zou niets liever willen dan u zo spoedig mogelijk naar uw woonplaats laten terugkeren.

- Ja, ik ga terug, zei Kemp zwak. Hij durfde het beeld dat de ander in zijn ambtelijke taal nog maar half had opgeroepen niet te voltooien: Tine kruipend over straat, op de plaats waar de ambtenaar het achterlijke jongetje had

overreden, waanzinnig op zoek naar alles wat ze verloren had.

- Toch moet ik u nog even hier houden, zei de politieman. - Er is nog die kwestie van de zelfmoord. U hebt volgens de verklaring van een der agenten de hospita in het gelijk gesteld toen zij u van moord beschuldigde. Juffrouw Israëls greep u toen vast om u van verdere uitlatingen af te houden.

- Deed ze het daarom?, vroeg Kemp.

- Van die beschuldiging blijft natuurlijk niets over, zei de inspecteur rustig. - Het is een duidelijk geval van zelfmoord. Maar ik neem aan dat u mij iets over de motieven kunt vertellen. U was zijn vriend, hebt u verklaard.

- Een vriend die hem aan zichzelf overliet, zei Kemp.

- Dat bedoelde ik toen ik zei hem vermoord te hebben. Kunt u dat begrijpen?

- Een soort hogere verantwoordelijkheid, zei de ander gewichtig. - Ben ik mijn broeders hoeder, nietwaar? Op dat punt falen we natuurlijk allemaal, meneer Kemp.

Het klonk gemakkelijk, alsof hij dankbaar geloofde in de onmogelijkheid van de opheffing der menselijke tekorten. Maar hij was ongetwijfeld een man die zich buiten zijn werktijden aan zijn vrouw wijdde, en misschien nog wel een man die bij vlagen gedrukt kon worden door het lot van zijn arrestanten. Ook uit een soort hogere verantwoordelijkheid, die echter zonder zorg beleden kon worden omdat hij nu eenmaal voorbestemd was om te falen. Hij streelde zichzelf met het besef van eigen ontoereikendheid; hoe kon Kemp hem duidelijk maken dat anderen zich daarmee kwelden tot de dood erop volgde?

Overigens was dat niet het motief van Tom. Er was geen motief, het leven had hem verpletterd onder de dood van zijn broer en van zijn vader. Zijn ontkenning van het verband tussen de dingen kon niets anders zijn geweest dan verweer tegen de beschuldiging die hij zichzelf oplegde: verrader en vernietiger te zijn van hen met wie hij het sterkst verbonden was. Dat dreef hem de verschrikkelijke weg op van zelfverachting, zelfvernedering, zelfvernietiging.

- Er waren geen bijzondere motieven, zei Kemp eindelijk. - Alles voerde er nu eenmaal heen, al besef ik dat nu pas.

- Het feit blijft, zei de ander kwasi nadenkend, - dat hij zelfmoord pleegde kort nadat hij u had ontmoet. Ik beschuldig u niet, maar er moet toch verband zijn.

- Ik herinnerde hem misschien aan de tijd dat hij nog iets van eigenwaarde bezat, aan de oorlog.

- De oorlog? Dat is toch verleden tijd, meneer Kemp.

- Verleden wel, geleden niet.

De inspecteur haalde de schouders op; hij keek gehinderd, tot zijn blik het portret van zijn vrouw ontmoette. Het was tijd voor zijn dagelijkse zwijgend gesprek met haar. Hij belde en verzocht de saluerende agent Kemp uit te laten.

Mirjam had aangeboden hem met de auto thuis te brengen; zij kon dan meteen doorrijden naar de stad waar zij de volgende dag een nieuwe reportage moest voorbereiden. Ze wilde hem niet alleen laten, en had hem meegenomen naar haar kamer; later op de avond zouden ze

vertrekken. Ze keek naar hem, zoals hij voor het raam stond en het verkeer in de diepte volgde, rust zoekend in de rusteloosheid op het plein. Ze wist dat ze van hem hield en het hem weer niet zou laten blijken, niet anders tenminste dan in haar nieuwe rol van sterke vriendin. Ze realiseerde zich opnieuw hoeveel gekwetste eigenliefde er had geschuild in het aanvaarden van zijn dood; ze merkte dat die haar nog bezielde nu ze hem in levende lijve bij zich had. Ze wilde nog steeds dat hij naar haar toekwam, naar de vrouw die ze was, maar hij kwam niet. Hoe goed had hij het zich herinnerd: je houdt van me omdat ik Jodin ben, niet omdat ik Mirjam ben; maar het had hem niets geleerd. Hij mat haar en alle mensen naar het onrecht en het leed dat ze hadden moeten verduren, niet naar wat ze zelf waren of wilden zijn. Leed en onrecht maakten de mens niet, het was romantiek om dat te denken; ze konden de mens breken, maar als ze hem niet braken kon hij ze hoogstens als twee bestanddelen aan zijn ervaring toevoegen. Eeuwen vervolging gaven niemand het recht op een leven van berusting of opstandigheid; niet die eeuwen dienden hem te vormen, maar hijzelf. Zij kon huilen om de duizenden die zich in de oorlog hadden laten opbrengen, laten offeren, omdat ze het als hun lot beschouwden; huilen van woede, niet van verdriet. Een eeuwenoud lot was even onmogelijk als een eeuwenoud mens; ieder moest zijn eigen lot bepalen, telkens opnieuw, zonder zich door het verleden te laten richten. Een verleden dat niet levenwekkend meer was moest worden vergeten, een gevoel dat de mens afsloot in plaats van opende, moest verbannen worden. Daartoe

had Kemp de kracht niet gehad, of liever: hij had zich met zijn schuldgevoel bedrogen. Ze had er geen spijt van het hem te hebben gezegd, ze wist dat het waar was en noodzakelijk voor hem om te weten. Iedereen veranderde; een gevoel dat eens een drijvende kracht was kon later een rem worden, en het was zaak dat tijdig te beseffen. Nu dat hele schuldcomplex niets meer opleverde moest het worden afgebroken, of althans weggewerkt van het eerste plan waar hij het angstvallig op hield. Wie eenmaal leefde en dat aanvaardde, al was het met tegenzin, moest ook voor het leven kiezen, en de zorg voor de doden aan de doden overlaten. Natuurlijk was daarmee het oude onrecht niet gedelgd, maar er gebeurde iedere dag nieuw onrecht dat bestreden en opgeheven moest worden; niemand verloochende het verleden door daaraan mee te doen.

Kemp draaide zich van het raam af en deed enkele stappen de kamer in. De schemering sloop binnen; Mirjams ogen lichtten op in een gezicht dat al vagere contouren kreeg. Hij herinnerde zich opnieuw hun samenzijn in Frankrijk, het grijze kamertje in de oude watermolen waar ze zich enkele dagen hadden verschuild. Hij had toen verlangd in haar door te dringen, haar weerstanden te overwinnen; maar het waren weerstanden die hij haar zelf toedacht. Hij maakte haar zelf onaantastbaar; was dat omdat hij haar vereerde in plaats van liefhad? Vereerde niet als vrouw, maar als symbool van een onderdrukte collectiviteit die hij diende, waarvoor hij zijn leven overhad. Dat zou dan nu, tien jaar na de oorlog, niet meer opgaan, tenzij hij haar als dat symbool bleef be-

schouwen. Of zou hij haar juist wel als vrouw hebben vereerd, als onpersoonlijke, geïdealiseerde vrouw? Ook dat zou een tekort aan persoonlijke liefde bewijzen. Maar daar was toen Tine om dat te rechtvaardigen.

Hij wilde iets zeggen, maar er klonken voetstappen op de trap en hij bleef zwijgen. Even later werd de deur geopend en trad de criticus binnen. Hij keek geërgerd toen hij Kemp zag en scheen van plan zich direct om te draaien, maar Mirjam voorkwam dat en stelde hen aan elkaarvoor. De ander nam hem wantrouwend op, knikte een paar maal alsof hij een indruk bij zichzelf wilde bevestigen, en ging zitten. Mirjam ontstak een kleine lamp op haar schrijftafel en zei dat ze weinig tijd had, hij moest het haar maar niet kwalijk nemen, Kemp ging vanavond voor.

- Dus je gaat niet mee naar het concert vanavond? Mozart, en de achtste van Mahler. Hij zei het bevelend, alsof het een vergrijp zou zijn als ze niet toegaf.

- Nee, het spijt me.

- Dan kom ik je na afloop vertellen wat je gemist hebt.

- Ik ben niet thuis. Ik weet trouwens wat ik mis.

- Je kunt gerust meegaan, Mirjam, zei Kemp. - Ik kom ook wel alleen thuis, met de trein.

- Geen sprake van.

- O, is dat de kwestie?, zei de criticus insinuerend.

- Nee, helemaal niet, zei Mirjam. - Kemps vrouw is ziek geworden, en ik heb beloofd hem naar haar toe te brengen.

- Dat spijt me, zei de ander, nogal dubbelzinnig. - Het zalje interesseren, en u ook meneer Kemp, dat Bastide een

beroerte heeft gekregen. Hij zal het wel niet meer halen.

- Een beroerte?, zei Kemp geschrokken. Mirjam zweeg.

- Het schijnt dat zijn vrouw en zijn dochter hem op dezelfde dag in de steek hebben gelaten. Dat was teveel voor hem.

- Dat is ook teveel, zei Mirjam.

- Ken je zijn vrouw?, vroeg de criticus. - Het is niet de eerste keer dat ze hem verlaat, dus dat kan het hem niet gedaan hebben. Maar op zijn dochter was hij erg gesteld. Hij stak een sigaret op, neuriede een thema van Mahler, en vertrok. Mirjam bracht hem buiten de deur; Kemp hoorde hem opgewonden praten, en haar stem er rustig tegenin. Hij stond op en ging weer voor het raam staan; de eerste lichtreclame flitste sidderend aan en uit: een bevelende slagzin van de krant waaraan Mirjam werkte. Het verkeer was bedaard; een troepje meisjes op de fiets zwierde een zijstraat in, langzame wandelaars beheersten het plein. Na enige tijd zag hij de criticus met nijdige passen oversteken, een kleine onheilsbode die zich uit de voeten maakte na zijn taak te hebben volbracht.

- Waarom onheilsbode?, vroeg Mirjam, toen ze weer tegenover elkaar zaten. Ze had plotseling donkere kringen onder haar ogen; toen ze merkte dat het hem opviel schakelde ze de lamp uit. De lichtende reclamezin sloeg haar met regelmatige tussenpozen in het gezicht, dat telkens pijnlijk scheen op te gloeien.

- Ik weet ook niet of het onheil is, zei Kemp, - maar het is net of hij de cirkel heeft gesloten. De ontmoeting met jou, de dood van Tom, de ineenstorting van Tine, Bastides ziekte horen bij elkaar.

- Ik zie het verband niet, zei ze afwachtend. - Het is toevallig, de enige band is de tijd. Denk je dat het allemaal voor jou gebeurt? Dat meen je niet.

- Misschien denk ik dat wel, zei hij. - In elk geval ben ik bij alles betrokken.

- Wat heb jij dan met Bastide te maken?

- Ik heb zijn dochter van hem weggehaald, ik heb haar het zelfvertrouwen gegeven dat ze nodig had om zelfstandig te worden.

- Hoe dan?, vroeg ze spottend.

- Daar is maar één manier voor, Mirjam.

- Nieuw voedsel voor je schuldbesef, zei ze nog, maar ze kromp ineen alsof hij haar getrapt had. Hij had de mannelijke triomf in zijn stem niet kunnen onderdrukken, niet willen onderdrukken; als hij haar openlijk versmaad had zou hij haar niet harder hebben kunnen treffen. Maar ze liet niets blijken, en toen hij niet antwoordde vervolgde ze:

- Je hebt dan tenminste eenmaal voor het leven gekozen.

- Zo heb ik het niet beschouwd.

- Natuurlijk niet.

- Ik heb even de illusie gehad dat ze mij, Theo Kemp, nodig had. Maar ze was zo egoïstisch als het maar kon; het ging om haarzelf, ik was de onpersoonlijke macht buiten haar, de man. En ik voelde me op een bepaalde manier verantwoordelijk.

- We moeten gaan, zei Mirjam. - Naar Tine.

De kleine samengebalde werkelijkheid stormde weer op hem toe; hij had er zich even aan weten te onttrekken. Het was niet de komende confrontatie met Tine die hem angstig maakte; hij kon zichzelf uit ervaring en met enige

nuchterheid voorspellen hoe verwilderd haar gezicht zou zijn, hoe haar ogen zich zouden vernauwen als ze hem zag, alsof ze hem tot in het diepst van haar hart wantrouwde en haatte. Het was de confrontatie met zichzelf die hij vreesde, het samengedrongen worden op de smalle basis die geen ruimte voor uitwijken overliet. Hij voelde verzet opkomen tegen Mirjams beschuldiging: dat hij had gebaad in de luxe van zijn schuldgevoel. Een kwellende, verwoestende luxe dan toch, die hij nauwelijks tot bevrediging van bepaalde lusten kon hebben verkozen. Maar dat had ze ook niet gesuggereerd; ze had zijn keus verklaard als vlucht voor de aanvaarding van zijn eerste en laatste verantwoordelijkheid: de zorg voor Tine. Was dat niet te intelligent geredeneerd om waar te zijn? Hij zei, maar niet van harte:

- Het is niet waar dat ik in dat schuldgevoel ben gevlucht om aan mijn verantwoordelijkheid voor Tine te ontsnappen. Misschien is het een vlucht, maar niet voor haar.

- Voor jezelf dan.

- Wat is dat: jezelf? Wie zegt je dat ik mezelf in dat schuldgevoel niet gevonden had? Ik kan jou het omgekeerde verwijten: hoe kun je leven met de dood van die millioenen in je hart?

- Ik weet het niet, maar ik kan het. Je verantwoordelijkheid voor de doden, als je die dan met alle geweld wilt koesteren, geeft je niet het recht je te onttrekken aan je verantwoordelijkheid voor de levenden. In de oorlog deed je dat ook niet; waarom zou je het nu wel doen? Je denkt dat je moeilijk leeft, Theo, en dat bewijst al dat je makkelijk leeft, lui, ongevaarlijk. Je remt al voor je nog

aan het rijden bent, en je zoekt schuilhoeken: dat meisje Bastide, en Tom als hij was blijven leven.

- Vergeet jezelf vooral niet, zei hij sarcastisch.

- Hoe kun je dat zeggen? Ik ben nooit een wijkplaats voor je geweest, nooit een mens. Ik ben een symbool voor je, een wezen dat je tot afstand dwingt.

- Wat wil je dan?, vroeg hij zacht, verschrikt door haar verbitterde toon. - Ik heb vaak genoeg geprobeerd in je door te dringen, maar je gaf me de kans niet. Je trok je pantser aan, van hardheid, of van onverschilligheid, of je maakte me belachelijk.

- Je wilde niet in mij doordringen, maar in de Joden. Ik was het symbool van hun lijden. Maar wat kon het mij schelen dat ze leden, dat ikzelf als Jodin leed. Ik leed als mens, en dat zag jij niet, dat wilde jij niet zien. Jij wilde ons opheffen, jij kroop voor ons, jij vernederde je, en je vernedert je nog iedere dag. En je beseft niet dat je daarmee de Joden vernedert, dat je ze over precies dezelfde kam scheert als de jodenhaters, al is de uitkomst anders. Als een kudde beschouw je ze, een verzameling onschuldig vervolgden, een soort. Ik moet je dankbaar zijn voor je hulp, maar ik haat je erom.

Ze zweeg, buiten adem. De kamer leek een vuurwerk te weerkaatsten, de lichtreclames schoten af en aan. Ze schakelde de bureaulamp weer in en begon gejaagd een kleine koffer te pakken. Ze liep zoekend heen en weer, alsof ze bezig was aan een dans die gekweldheid of vertwijfeling moest uitdrukken. Hij wist niets te zeggen, hij had het gevoel in elkaar te storten. Ze begon weer te praten, de dans kreeg er een dimensie bij.

- Als je me maar eens een enkele keer had uitgescholden, toen, in de trein naar Parijs bijvoorbeeld. Maar je redde me weer, je redde de Jodin die ik was; en de beledigingen van de anderen liet je je aanleunen. En nu nog, nu nog kijk je me aan of ik een hemelse verschijning ben. Zie je me dan niet, zie je dan niet dat ik een heel gewoon slecht mens ben, maar een mens?

Ze ging voor hem staan en dwong hem haar aan te kijken. Hij zag dat haar ogen vol tranen liepen, en haar mond was bitterder maar ook gevoeliger dan ooit. Hij zocht naar het goede woord, maar kon het niet vinden; hij begreep niet dat ze geen woorden verwachtte. Toen ze zag dat hij haar nog steeds vereerde, dat hij niets deed dan zich afvragen wat hij moest doen, ging ze een stap achteruit alsof ze hem wilde laten gaan, maar het volgende ogenblik sloeg ze hem midden in zijn gezicht. Hij vloekte en greep haar hand. Ze rukte zich los en sloeg hem nog eens. - Idioot!, schreeuwde hij, en knelde haar zo stevig in zijn armen dat ze het uitkreunde van pijn. Maar ze zag kans haar handen vrij te maken, trok zijn hoofd naar beneden en beet in zijn mond tot ze beiden de zoete smaak van zijn bloed proefden. Zijn hoofd leek te barsten, zijn hart bonsde in zijn oren, maar hij wachtte tot ze zelf een eind zou maken aan de kwelling, die al geen kwelling meer was.

Later stonden ze naast elkaar aan het raam. De drukte op het plein was weer toegenomen; de theaters gingen aan en beloofden de mensen een drama. Gestyleerd verdriet schonk de toeschouwer bevrediging, ook al herkende hij zichzelf erin. Onverwacht rees het beeld van Tine weer

voor hem op; zijn fantasie voegde er enkele verontrustende details aan toe. Ze krabde haar nagels stuk op de stenen, ze probeerde het bloed van het verongelukte kind weg te wissen, de walgelijke inspecteur stond er goedkeurend bij te glimlachen, even later op de schouder getikt door de ambtenaar. Kemp zei:

- Zonder die vervloekte ambtenaar had ik je niet gevonden.
- Het doel heiligt de middelen.
- Goed dan: zonder die gezegende ambtenaar.
- Als hij ooit nog promotie wil maken, zal hij moeten zien die orde aan een ander kwijt te raken. Voel je je tegenover hem ook schuldig, of tegenover je geboortestad?
- Nee.
- Dat is tenminste iets. Zullen we gaan?

Ze daalden de trap af, hun voetstappen klonken hol in het dode gebouw. Hij keek op haar neer, op haar sterke schouders en het krullende haar dat dof glansde in de fletse verlichting van de zijportalen. Buiten rook het naar bloemen en vochtig gras, dat waren geuren uit het park die overwoeien. Hij stelde voor er nog even rond te lopen, maar ze weigerde en stuurde de auto in snelle vaart de stad door. Boven de grote verkeersweg hingen slierten grijze mist; ze veranderden in witte sluiers toen Mirjam de grote lichten inschakelde. Kemp sloot de ogen en leunde achterover, hij zou willen slapen om nooit meer wakker te worden. Maar zijn geest maalde door en ontwikkelde beelden die hem tot toezien dwongen. Hij zag zichzelf de deur van zijn huis in de Boogstraat openen en

binnengaan. De machines gonsden, maar het geratel van de vallende metalen letters die hun plaats zochten bleef achterwege; er was niemand die de toestellen bediende. Hij liep het smalle trapje naar zijn kantoor op; de straatlantaarn tegen de oude muur aan de overkant scheen naar binnen. Hij trok de gordijnen dicht en stak het licht boven zijn bureau aan. Er lag een illegaal krantje dat ze in de laatste oorlogswinter hadden gedrukt, het exemplaar waarvan de inkt de handen van zijn medewerker verraderlijk had besmeurd. Hij nam het op om het te lezen, maar de letters bleven vaag alsof hij ze door een floers zag.

- Slaap je?, vroeg Mirjam.
- Nee, zei hij schor. - Ik zat wat te denken.
- Waar wil je het eerst heen als we aankomen? Naar je huis?
- Nee, daar is toch niemand, zei hij. - Naar het politiebureau maar; ik moet toch eerst die hoofdinspecteur spreken.

Hij zag de man voor zich, het rode hoofd met de natte, verbleekte ogen en de glimmende dikke mond; een gezicht dat alleen maar wellust en wreedheid uitdrukte. Er had bij de illegaliteit het plan bestaan hem te vermoorden; het speet hem achteraf dat hij zich daartegen steeds had verzet. Hij had na de oorlog waardevolle inlichtingen van hem verwacht, maar dat was een misrekening. De ander kon bewijzen dat hij enkele belangrijke stadgenoten tegen de vijand in bescherming had genomen; de Joden die hij had omgebracht moesten als zoenoffer worden beschouwd.

- Ik denk dat ik dan maar even met je zal meegaan, zei

Mirjam. - Anders sla je hem misschien dood. Denk je eigenlijk dat Tine nog op het bureau zal zijn?

- Ik weet het niet; misschien is ze al in de kliniek. Maar ik wil hem eerst spreken.

- Wat wil je hem vragen?

- Ik zal hem zeggen dat Tine niet naar zijn kind zocht, maar naar het onze.

- Ik zou het niet doen. Het is bovendien niet helemaal waar, Theo. Ze zocht veel meer.

- Je hebt gelijk, zei hij zacht.

- Ik zal je eerst naar de kliniek brengen.

Hij rook de kraamkamer, de zoete lucht van de geboorte. Hij opende de deur op een kier en hoorde Tom schreeuwen: Leven moet je, alleen maar leven. De oude mevrouw en de dokter wisselden een blik van verstandhouding, waarin de zekerheid over de afloop al lag verscholen. Buiten liep een man voorbij; zijn hakken drukten een klein figuur in de sneeuw dat zijn dood zou worden. Tine lag moe en tevreden in bed, haar smalle gezicht stroomde over van liefde en tederheid. Het maakte hem week, maar het verontrustte hem ook, hij was bang de Tine die hij kende en die hij om haar moed bewonderde kwijt te raken. Ze vermoedde en bevestigde zijn angst: ik vind moeder zijn nu al belangrijker dan al het andere. De kleine David huilde en verborg zijn gezichtje achter zijn toegeknepen handjes.

- Is het ooit zeker geweest dat Tine geen kinderen meer mocht krijgen?, vroeg Mirjam.

- De dokter heeft het afgeraden, zei hij.

- Wanneer?

- Toen ze uit de inrichting terugkwam.

- Dat is allang geleden, Theo, haast zolang als de oorlog. Hij antwoordde niet. Hij keek naar haar gezicht dat vaag beschenen werd door een klein trillend lichtje. Ze voelde zijn blik, maar haar ogen bleven op de weg gericht, op de nevels die de voortsnellende auto uiteenrukte. Het zachte klagen bleef hem begeleiden; hij wilde het niet meer overstemmen. Hij begon te vermoeden dat het geluid iets heel anders zou kunnen betekenen dan wat hij altijd had gedacht.